

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO

Wrocław, dnia 17 listopada 2025 r.

Poz. 4654

UCHWAŁA NR XVIII/112/2025 RADY POWIATU W ŚRODZIE ŚLĄSKIEJ

z dnia 30 października 2025 r.

w sprawie przyjęcia Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Średzkiego na lata 2026-2029

Na podstawie art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292) oraz art. 4 ust. 1 pkt 7 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 107) Rada Powiatu w Środzie Śląskiej uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Powiatowy Program Opieki na Zabytkami Powiatu Średzkiego na lata 2026-2029 stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu w Środzie Śląskiej.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Dolnośląskiego.

Przewodniczący Rady Powiatu:
Artur Bogucki

Załącznik do Uchwały Nr XVIII/112/2025 Rady Powiatu w Środzie Śląskiej z dnia 30.10.2025r.

POWIATOWY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU ŚREDZKIEGO NA LATA 2026-2029

OPRACOWANIE:
Marta Danielska, Jakub Danielski
gez2.wroclaw@gmail.com

MAJ 2025

Spis treści

1. Wstęp.....	4
2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	11
4.2. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	14
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	17
5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	17
5.3. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Średzkiego	18
5.3.1. Charakterystyka powiatu	18
5.3.2. Zarys historii obszaru Powiatu Średzkiego	19
5.4. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu – dziedzictwo materialne	23
5.4.1. Układy przestrzenne miejscowości.....	24
5.4.2. Zabytkowa zabudowa	25
5.4.3. Zespoły rezydencjalne z parkami, folwarki.....	26
5.4.4. Zespoły sakralne	29
5.4.5. Cmentarze.....	32
5.4.6. Zabytki techniki.....	33
5.4.7. Zabytki ruchome.....	33
5.4.8. Zabytki archeologiczne.....	35
5.5. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne.....	36
5.6. Obiekty zabytkowe będące w gestii Powiatu Średzkiego	37
5.7. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	38
5.7.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	38
5.7.2. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków	45
5.7.3. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	47
5.8. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu	53
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu – analiza SWOT	54
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami	57
8. Instrumentarium realizacji Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami.....	60
8.1. Mierniki	61
9. Źródła finansowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami.....	62
9.1. Dotacje.....	63
9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe	65

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	66
9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe	67
10. Podsumowanie.....	70
11. Bibliografia.....	71
12. Spis tabel i rysunków.....	72

1. Wstęp

Przedmiotem Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Średzkiego na lata 2026-2029 (dalej: „PPOnZ”) jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu. PPOnZ określa kierunki działań w zakresie opieki nad zabytkami: wskazuje konieczne do wykonania zadania i sugeruje sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych działań organizacyjnych, finansowych, promocyjnych i ochronnych. Niniejsze opracowanie sporządzono zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm., dalej „ustawa”) oraz wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa. PPOnZ sporządzany jest przez starostę, następnie po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, zostaje przyjęty przez Radę Powiatu. PPOnZ ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Dolnośląskiego. Za okres obowiązywania PPOnZ przyjmuje się termin wejścia w życie uchwały Radu Powiatu Średzkiego. Sporządza się go na okres 4 lat, natomiast co 2 lata organ wykonawczy powiatu przedstawia organowi stanowiącemu sprawozdanie z wykonania określonych w nim zadań.

PPOnZ, jako dokument strategiczny, ma na celu ukierunkować i zoptymalizować działania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, a w szczególności zabytków nieruchomych i ruchomych, jako elementów o kluczowym znaczeniu dla popularyzacji historii i kultury regionu, ustosunkować się do zachodzących zmian funkcji, jaką aktualnie może pełnić zabytek, zaznaczyć działania w zakresie przemiany świadomości społeczeństwa w kwestii ochrony zabytków i wyznaczyć dziedzictwu istotną funkcję w życiu zbiorowym, wspierając kreatywność mieszkańców regionu w zakresie promocji folkloru, sztuki ludowej, rzemiosła artystycznego, rozwoju inicjatyw lokalnych w dziedzinie ochrony materialnego jak i niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

PPOnZ stanowi podwaliny do współpracy z samorządami gmin, właścicielami zabytków i wojewódzkim konserwatorem zabytków. Nakreślona polityka powiatu w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami nie ingeruje w kompetencje gmin oraz właścicieli zabytków. Zakres działania powiatu względem dziedzictwa kulturowego określa ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U z 2024 r. poz. 107 z późn. zm.), która w art. 4 wskazuje powiat jako jednostkę wykonującą określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie m. in. kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania PPOnZ stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem „opieka nad zabytkami” ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, które tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony

zabytków którymi są: wpisanie do rejestru zabytków, wpisanie na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zapisy ww. ustawy, zwłaszcza w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie terytorialnym, ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody). Ustawa precyzuje zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy wyznacza cele opracowania PPOnZ, w szczególności są to:

1. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
5. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce¹

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie jego ochrony, określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa, która zastąpiła ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

• **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w przepisach:

– **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

– **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”; **ust. 2:** „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkającym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.

¹ <https://isap.sejm.gov.pl/>

– **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

• **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

– **Art. 3,** który definiuje podstawowe określenia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

– **Art. 4,** który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

– **Art. 5,** który określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”.

– **Art. 6,** który klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),
 - f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

– **Art. 7**, który określa formy ochrony zabytków:

- 1) wpis do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Wpisy do rejestru są wolne od opłat (art. 9). Skreślenie z rejestru zabytków następuje na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy, lub z urzędu, na podstawie decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (art. 13). Na podstawie tej decyzji wojewódzki konserwator zabytków występuje z wnioskiem o wykreślenie wpisu z księgi wieczystej i z katastru nieruchomości. Informacja o skreśleniu ogłaszana jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wykreślenia wolne są od opłat (art. 14). Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków – na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o wpisie z urzędu – w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.

- 1) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

– **Art. 16 ust. 1**: „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.

– **Art. 17**, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

– **Art. 18**: „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy określaniu ustaleń strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, planów ogólnych gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów odbudowy albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. Określając ustalenia strategii, analiz, planów i studiów, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.”

– **Art. 19**: „1. Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń planów, o których mowa w ust. 1.

3. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.”

– **Art. 20**, który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

– **Art. 21**: „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

- **Art. 22:** „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.
2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.
3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.
4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.
5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:
- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
 - 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.
 - 3)* inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.
- *Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przez dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951).*
6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

– **Art. 81:** „1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.”

– **Art. 89,** który wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

• **Ustawie z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym** (Dz. U. z 2024 r. poz. 107z późn. zm.), w której zostały określone zadania publiczne powiatu o charakterze ponadgminnym. Art. 4 ust. 1, punkt 7 nakłada na powiat zadania w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym w:

• **Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1130 z późn. zm.).

Dnia 7 lipca 2023 r. została przyjęta zmiana ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Głównym celem reformy jest zwiększenie elastyczności i integralności systemu planowania, uproszczenie procedur oraz poprawa ładu przestrzennego w kraju. Dlatego wprowadzone zostały nowe narzędzia – plan ogólny a także zintegrowany plan inwestycyjny. Zmieniają się też zasady wydawania decyzji o warunkach zabudowy.

Plan ogólny, który docelowo zastąpi dotychczasowe studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, ma charakter aktu prawa miejscowego, co oznacza, że zawarte w nim

ustalenia są wiążące dla organów gminy na etapie procedowania planów miejscowych oraz w procesie wydawania decyzji o warunkach zabudowy. Plan ogólny uchwała się obligatoryjnie dla całego obszaru gminy.

Każda gmina jest zobowiązana do uchwalenia takiego planu najpóźniej do 31 grudnia 2025 r. Założeniem ustawodawcy jest wprowadzenie określonej, przejrzystej struktury takiego dokumentu przy zachowaniu jego zwartej formy, czytelnej dla każdego odbiorcy. W planie ogólnym będą musiały znaleźć się dwa obligatoryjne elementy tj.: (i) strefy planistyczne i (ii) gminne standardy urbanistyczne. Gmina będzie mogła ponadto fakultatywnie określić (i) obszary uzupełnienia zabudowy oraz (ii) obszary zabudowy śródmiejskiej.

Znowelizowane przepisy przewidują także uproszczony tryb uchwalenia albo zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Będzie możliwe tylko w ściśle określonych w ustawie przypadkach. Postępowanie uproszczone będzie zatem wyjątkiem od reguły – zasadniczo ma być ono wykonywane przy dokonywaniu zmian w planach już uchwalonych a nie przy uchwalaniu nowych planów.

- **Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane** (Dz. U. z 2024 r. poz. 725 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2024 r. poz. 54 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1478 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1145 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (Dz. U. z 2024 r. poz. 87);
- **Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1491 z późn. zm.);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (Dz. U. z 2021 r. poz. 81);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** (Dz. U. z 2021 r. poz. 56);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2023 r. poz. 2425);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2021 r., poz. 731);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”** (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304 z późn. zm.) ze zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2006 r. Nr 24 poz. 181);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153);

- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę** (Dz. U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i bibliotekach zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (Dz. U. z 2022 r. poz. 385);
- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (Dz. U. z 2022 r. poz. 2393).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

PPOnZ odwołuje się do dokumentów, które połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym.

PPOnZ w swoich działaniach programowych nawiązuje do polityki krajowej, szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji powiatu, poprawy przepływu informacji pomiędzy powiatem, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji o zasobie zabytkowym powiatu. Ważnym elementem jest również wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

• Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 został przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 1 grudnia 2023 r.

Dokument ten wyznacza kierunki działań administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Opracowany został w Departamencie Ochrony Zabytków MKiDN na użytek generalnego konserwatora zabytków.

Program ma na celu realizację przepisu art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest głównym dokumentem strategicznym niezbędnym do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zainicjowanym i opracowanym przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Celem programu jest zapewnienie efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych, a także zwiększenie zastosowania nowych technologii.

Najważniejsze cele programu:

Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:

- cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:

- wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
- digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
- rozwój portalu zabytek.pl.

Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
- kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.

Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:

- wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

• Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) zwana SOR została przyjęta Uchwałą Nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020 przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, która określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągania oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1) Obszar e-państwo – kierunek interwencji:

1. Budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny:

Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2) Kapitał ludzki i społeczny – kierunek interwencji:

4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2030 r.:

– Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

– Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

• Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 zwana SRKS została przyjęta Uchwałą Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. To kontynuacja i aktualizacja Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. SRKS jest jednym z instrumentów realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach, których kluczowe znaczenie znajduje również odzwierciedlenie w nowym podtytule SRKS: współdziałanie, kultura, kreatywność. Są to:

- obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Pełniejszego wykorzystania wymaga wpływ wybranych zasobów i narzędzi z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego na poziom kapitału społecznego, m.in. w wymiarze budowania tożsamości i kształtowania postaw obywatelskich. Wydarzenia, inicjatywy i zasoby o charakterze kulturalnym mogą wzmacniać poczucie wspólnoty i tożsamości, cementować środowiska lokalne, stwarzać przestrzeń do poszukiwań i inspiracji oraz stanowić miejsce spotkań dla różnych grup wiekowych i zawodowych. Niski poziom kapitału społecznego oraz podziały społeczne utrudniają budowanie wspólnoty państwowej, a także wpływają na osłabienie więzi z państwem i jego instytucjami.

Znaczenie kultury dla rozwoju i jakości kapitału społecznego jest wieloaspektowe. Z jednej strony warunkuje ona zachowania i postawy, ustanawia kody i sposoby komunikowania oraz organizacji społeczeństwa, z drugiej zaś stanowi zasób materialnych i niematerialnych dóbr, które tworzą fundament tożsamości i spoiwo społeczności. Potencjał kulturowy determinuje więc w istotnym zakresie sposoby podejmowania decyzji, umożliwia budowanie atmosfery otwartości i wzajemnego zaufania. Dziedzictwo kulturowe, umożliwiając budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości, jest kluczowym elementem potencjału kulturowego i stanowi bezcenny zasób, który powinien być wykorzystany dla obecnego i przyszłego rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Projekt zakłada trzy cele szczegółowe Strategii, które obejmują:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne poprzez: usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami, rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich poprzez: tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze, ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury, umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę, wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.
3. Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego kraju przez sektory kultury i kreatywne poprzez: wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju, rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych, wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

W ramach celu szczegółowego 2 SRKS wyróżniono ponadto następujące priorytety:

- 2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze.
- 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury.
- 2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.
- 2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę.
- 2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Poniżej zostały przedstawione projekty, które związane są pośrednio z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz których okres realizacji wykracza poza 2021 r. Projekty strategiczne SOR przypisane do zakresu interwencji SRKS:

- Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego – program obejmujący takie działania, jak: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie barier rozwojowych dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną oraz rozwój wolontariatu;
- Niepodległa – program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100. rocznicy odzyskania niepodległości Polski, obejmujący m.in. kształtowanie postaw patriotycznych, budowanie pamięci zbiorowej i spójnego wizerunku Polski, włączanie obywateli do działania na rzecz dobra wspólnego;
- Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych – ukierunkowany na wsparcie innowacyjnych produktów sektorów kultury i kreatywnych. Pakiet umożliwia budowanie przewagi konkurencyjnej w sektorze i przeciwdziałanie odpływowi kapitału kreatywnego. Proponowane działania obejmują m.in. wprowadzenie zachęt dla realizacji produkcji audiowizualnych w Polsce, wprowadzenie wakacji podatkowych dla firm z sektora kreatywnego, ustanowienie tzw. szybkiej ścieżki podatkowej dla międzynarodowych produkcji z segmentu audiowizualnego;
- Program Klub – program wspierający działalność klubów sportowych (skierowaną do dzieci i młodzieży), które stanowią lokalne centra aktywności społecznej oraz są miejscem aktywnego spędzania czasu, budowania więzi społecznych i rozwijania kompetencji, takich jak umiejętność pracy w grupie, wytrwałość czy pracowitość;
- Rozwój Czytelnictwa – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmacnianie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

Wypracowana lista projektów strategicznych SRKS obejmuje m.in.:

- Rozwój turystyki kulturowej – projekt ma na celu realizację działań systemowych dotyczących zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych i uznanych za Pomniki Historii, w tym dofinansowanie prac konserwatorskich oraz projektów wspierających proces upowszechniania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także aktywizujących zaangażowanie społeczne w proces ochrony i opieki nad zabytkami. Celem projektu jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez wzrost atrakcyjności turystycznej opartej na zasobach kulturowych.

4.2. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Przy sporządzaniu PPOnZ omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Średzkiego wynikające z dokumentów na poziomie wojewódzkim: Strategia rozwoju województwa Dolnośląskiego 2030, Aktualizacja Programu Rozwoju Turystyki dla Województwa Dolnośląskiego, Plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego, Program opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego na lata 2021-2024.

PPOnZ jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi w w/w dokumentach.

• Strategia rozwoju województwa Dolnośląskiego 2030

Strategia rozwoju województwa Dolnośląskiego 2030 została przyjęta Uchwałą Nr L/1790/18 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 20 września 2018 r. Dokument wytycza cele i kierunki rozwoju regionu, prezentuje potencjał Dolnego Śląska i określa wspólną płaszczyznę działań poszczególnych regionów.

Jako cele strategiczne w obszarze powiązanych z zabytkami wyznaczono między innymi:

Cel strategiczny: Odpowiedzialne wykorzystanie zasobów i ochrona walorów środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego.

Konkretyzacją tych celów są cele operacyjne (priorytety) oraz przyporządkowane im przedsięwzięcia strategiczne – grupy zadań strategicznych.

Cel operacyjny: Ochrona obiektów i terenów dziedzictwa kulturowego.

Przedsięwzięcia strategiczne – grupy zadań strategicznych:

- Wsparcie przedsięwzięć służących rozwojowi kultury i dziedzictwa kulturowego w regionie.
- Wspieranie i udostępnianie zintegrowanych działań służących ochronie dziedzictwa kulturowego i jego promocji.
- Wsparcie zagospodarowywania i udostępnienia na cele turystyki lub kultury najważniejszych obiektów zabytkowych oraz miejsc historycznych o znaczeniu ponadregionalnym.

• **Aktualizacja Programu Rozwoju Turystyki dla Województwa Dolnośląskiego**

Aktualizacja Programu Rozwoju Turystyki dla Województwa Dolnośląskiego została przyjęta Uchwałą Nr 2696/III/09 przez Zarząd Województwa Dolnośląskiego dnia 28 kwietnia 2009 r.

W Programie najważniejszą pozycję wśród turystycznych walorów krajoznawczych, o charakterze kulturowym, zajmują zabytki architektury i budownictwa. Turystyczna waloryzacja zabytków wyłoniła listę najcenniejszych obiektów zabytkowych województwa. Warunkiem zainteresowania turystycznego zabytkami archeologicznymi jest ich odpowiednie wyeksponowanie w terenie i przystosowanie dla potrzeb zwiedzających. Dotyczy to przede wszystkim stanowisk archeologicznych o własnej, czytelnej formie krajobrazowej.

Analiza grup walorów województwa dolnośląskiego pozwala stwierdzić, że:

- liczne tereny i obiekty zabytkowe, dają możliwość tworzenia i eksploatacji szlaków krajoznawczych,
- istnieje możliwość tworzenia szlaków historycznych, edukacyjnych, wykorzystujących lokalizację miejsc ważniejszych bitew oraz martyrologii z okresu II wojny światowej. Zwiększenie atrakcyjności zabytków ma odbywać się m.in. poprzez ożywienie zabytków cyklicznymi imprezami, odpowiednią infrastrukturą i kalendarzem imprez. Mocnymi stronami rozwoju turystyki na Dolnym Śląsku są wysokie walory kulturowe łączące dorobek kultur: polskiej, czeskiej, austriackiej i niemieckiej oraz rozbudowana baza turystyczna, zwłaszcza w rejonach górskich i uzdrowiskowych. Program wskazuje także słabe strony rozwoju turystyki na Dolnym Śląsku, do których należą między innymi: zły stan zabytków oraz brak sprawnego regionalnego i lokalnego systemu informacji turystycznej.

• **Plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego**

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego został przyjęty Uchwałą Nr XIX/482/20 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 16 czerwca 2020 r.

Wśród wyznaczonych czterech celów polityki zagospodarowania przestrzennego samorządu województwa jeden związany jest z dziedzictwem kulturowym: Cel 2. Racjonalny i zrównoważony sposób wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego, kulturowego i krajobrazu.

Rozwój przestrzenny terenów zurbanizowanych dokonuje się w oparciu o racjonalne wykorzystanie zasobów przyrodniczych i kulturowych oraz przy uwzględnieniu zróżnicowanych zasobów krajobrazowych, prowadzony jest w sposób minimalizujący szkody środowiskowe i konflikty funkcjonalno-przestrzenne:

- przeciwdziałanie skutkom degradacji krajobrazu jest skuteczne, zasoby krajobrazowe są uwzględniane w zagospodarowaniu przestrzennym a obszary wyróżniające się pod względem krajobrazu zachowują swoją wizualną odrębność;
- obszary cenne przyrodniczo stanowią system odporny na zagrożenia;
- najcenniejsze założenia przestrzenne o historycznym rodowodzie zachowały czytelny układ i stanowią istotne elementy krajobrazu kulturowego;
- cenne zespoły i obiekty zabytkowe znajdują się w dobrej kondycji, są udostępniane, a ich wartości podlegają trwałej ochronie;
- zasoby rolniczej przestrzeni produkcyjnej są wykorzystywane z uwzględnieniem naturalnych uwarunkowań;
- zasoby kopalin użytecznych są chronione i racjonalnie użytkowane;
- zintegrowany system magistralnych szlaków turystycznych wzmacnia gospodarczo udostępniane ośrodki i obszary.

W Planie wyznaczono cele i kierunki polityki przestrzennego zagospodarowania województwa dolnośląskiego. Poniżej przedstawione te, które związane są z ochroną dziedzictwa kulturowego.

Cel 2. Racjonalny i zrównoważony sposób wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego, kulturowego i krajobrazu.

Kierunek 2.2. Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego i krajobrazu.

Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego Dolnego Śląska wynika z wielonarodowej i wielowyznaniowej specyfiki regionu. Pod względem liczby zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków województwo dolnośląskie zajmuje pierwszą pozycję w Polsce. Zasoby te stanowią bardzo istotny czynnik umożliwiający budowanie i utrwalanie tożsamości regionalnej oraz rozwijanie potencjału społecznego i gospodarczego. W Planie nie wskazano konkretnych obiektów.

Najważniejszym zadaniem jest poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych oraz historycznie ukształtowanych miejskich założeń przestrzennych, które pilnie wymagają podjęcia prac ratowniczych. Konieczne jest utrzymanie wartości historycznych świadczących o tożsamości i indywidualnych cechach założeń urbanistycznych, takich jak układ przestrzenny z centralnie usytuowanym rynkiem i dominującymi obiektami, ratuszem, kościołem oraz kwartałami mieszczańskiej zabudowy.

Postulaty kierowane do gmin:

1. Uwzględnianie założeń „Programu opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego” w gminnych programach opieki nad zabytkami w celu skoordynowania działań w sferze ochrony zabytków.
2. Wskazywanie w dokumentach planistycznych obiektów i obszarów, które powinny uzyskać ustawową formę ochrony zabytków (wpis do rejestru zabytków lub ujęcie w wojewódzkiej ewidencji zabytków).
3. Realizacja regionalnych szlaków turystycznych oraz powiązanie ich z zasobami przyrodniczymi i kulturowymi gmin z wykorzystaniem systemów lokalnych szlaków turystycznych.
4. Realizacja funkcji turystycznych w ramach rewitalizacji obszarów zdegradowanych.
5. Dostosowanie rozwoju zaplecza turystyki i rekreacji do zmian klimatu poprzez:
 - 1) realizację transportu zbiorowego w obszarach i ośrodkach o atrakcyjnych turystycznie zasobach przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych, jako standardu ich komunikacyjnej obsługi,
 - 2) wykluczenie z realizacji infrastruktury sportów zimowych obszarów o niewystarczających zasobach wód, których eksploatacja dla wytwarzania sztucznego śniegu zagraża lokalnemu środowisku naturalnemu.
6. Integracja szlaków wodnych ze szlakami pieszymi, rowerowymi i konnymi w ich otoczeniu (wzdłuż rzek o sezonowej zmienności poziomu wód).

• Program opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego na lata 2021-2024

Program opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego na lata 2021-2024 został przyjęty Uchwałą Nr XXXIV/686/21 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 24 czerwca 2021 r.

Jest to podstawowy dokument służący inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

Głównym celem Programu jest określenie warunków organizacyjnych i finansowych dla realizacji zadań w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami, zgodnie z kompetencjami Samorządu Województwa Dolnośląskiego.

Za cel strategiczny uznano zachowanie i zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego dla wzmocnienia tożsamości Dolnego Śląska. Zgodnie z tym, dziedzictwo to jest zasobem umożliwiającym budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości mieszkańców regionu. Stanowi zarówno przedmiot ochrony, jak i znaczący potencjał, który może i powinien być wykorzystywany w rozwoju społecznym i gospodarczym województwa.

Wyznaczone cele operacyjne, podporządkowane celowi strategicznemu, dotyczą dwóch obszarów działań:

Cel operacyjny 1: Zintegrowane zarządzanie zasobami dziedzictwa kulturowego.

Priorytety:

1. Wsparcie działań związanych z dokumentowaniem zabytków w województwie dolnośląskim.
2. Wsparcie finansowe działań związanych z ratowaniem i użytkowaniem zabytków.
3. Budowanie i wzmacnianie współpracy podmiotów zaangażowanych w ochronę dziedzictwa kulturowego.

Cel operacyjny 2: Wzmocnienie tożsamości i marki regionu poprzez zasoby dziedzictwa kulturowego.

Priorytety:

1. Kształtowanie tożsamości regionalnej przez działania edukacyjne i promocyjne.
2. Wzmocnienie zaangażowania społecznego w zakresie opieki nad zabytkami.
3. Wzmacnianie marki regionu w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Władze samorządowe w procesie zarządzania powiatem kierują się wytycznymi zawartymi w sporządzonych opracowaniach na poziomie powiatowym, które obejmują całokształt zjawisk i czynników istotnych dla lokalnego rozwoju. PPOnZ jest zgodny z innymi przyjętymi do realizacji dokumentami powiatowymi, dotyczącymi różnych aspektów życia społeczno-gospodarczego.

Uchwała dotycząca przyjęcia PPOnZ podjęta przez powiat obowiązuje na terytorium całego powiatu – wszystkich gmin wchodzących w jego skład. Dlatego poszczególne gminy znajdujące się na obszarze Powiatu Średzkiego opracowując własne dokumenty strategiczne i planistyczne o charakterze gminnym, będą musiały przeanalizować i wziąć pod uwagę zapisy i działania dotyczące dziedzictwa kulturowego w powiecie zawarte w PPOnZ.

Obowiązującymi dokumentami powiatowymi są:

• Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Średzkiego

Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Średzkiego został opracowany w 2005 r. Plan został opracowany zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Plan jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego.

Stanowi podwalinę współpracy między samorządem powiatowym, samorządami gminnymi, właścicielami zabytków i Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Współpraca ta rozwijana w kolejnych latach powinna przynieść lokalnej społeczności wymierne korzyści – zachowanie naszego dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń.

Ochrona zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

Działania te, realizują w ramach zadań obrony cywilnej, organy administracji publicznej odpowiednich stopni i kierownicy jednostek organizacyjnych posiadających zabytki, przy użyciu środków finansowych posiadanych przez te jednostki.

• **Strategia Rozwoju Powiatu Średzkiego na lata 2015-2025**

Strategia Rozwoju Powiatu Średzkiego na lata 2015-2025 została przyjęta Uchwałą Nr XXXII/219/2016 Rady Powiatu Średzkiego w dniu 21 marca 2016 r.

To dokument planistyczny, który wyznacza kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego Powiatu Średzkiego w perspektywie dziesięcioletniej. Jego celem jest określenie najważniejszych działań, inwestycji i priorytetów, które mają poprawić jakość życia mieszkańców oraz wspierać zrównoważony rozwój regionu.

Strategia zawiera m.in. analizę sytuacji społeczno-gospodarczej powiatu, diagnozę potrzeb i problemów, a także wizję rozwoju, cele strategiczne oraz konkretne przedsięwzięcia. Dotyczy różnych obszarów życia, takich jak gospodarka, edukacja, infrastruktura, środowisko, zdrowie, kultura i dziedzictwo.

Strategia kładzie duży nacisk na ochronę i promocję dziedzictwa kulturowego oraz zabytków jako elementu tożsamości lokalnej i atrakcyjności turystycznej regionu.

W Strategii planowano prace przy renowacji ołtarza św. Michała Archaniola oraz balustrady i chóru organowego w Bazylice Mniejszej w Środzie, a także odnowienie ołtarza bocznego św. Stanisława biskupa w kościele Św. Michała w Winnej Górze. Działania te są realizowane w ramach szeroko zakrojonego programu rewitalizacji przestrzeni publicznych, który obejmuje także parki, place i skwery w Środzie Śląskiej. Celem jest nie tylko zachowanie dziedzictwa, ale także poprawa jakości życia mieszkańców i zwiększenie atrakcyjności turystycznej regionu.

Dzięki tym inicjatywom, Powiat Średzki skutecznie łączy ochronę zabytków z rozwojem społeczno-gospodarczym, co przyczynia się do zachowania lokalnej tożsamości i promowania regionu jako miejsca o bogatym dziedzictwie kulturowym.

5.3. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Średzkiego

5.3.1. Charakterystyka powiatu

Powiat Średzki leży w zachodniej części województwa dolnośląskiego, w pobliżu Wrocławia. Jego siedzibą administracyjną i największym miastem jest Środa Śląska. Znajduje się na trasie ważnych dróg krajowych i blisko autostrady A4, co sprzyja rozwojowi gospodarczemu i logistycznemu.

Graniczy z powiatami:

- wrocławskim (na wschodzie),
- trzebnickim (na północy),
- wołowskim (na zachodzie),
- jaworskim i świdnickim (na południu),
- świdnickim i średzkim (wielkopolskim).

Powiat składa się z 5 gmin: Środa Śląska (gmina miejsko-wiejska), Miękinia (gmina wiejska), Kostomłoty (gmina wiejska), Malczyce (gmina wiejska), Udanin (gmina wiejska).

Rys. nr 1. Mapa Powiatu Średzkiego

Powiat leży w obrębie Niziny Śląskiej, co oznacza przeważnie płaski lub lekko pofałdowany teren.

Główne elementy przyrodnicze:

- rzeka Odra – przepływa przez północno-zachodnią część powiatu. Ma znaczenie hydrologiczne i ekologiczne,
- lasy – głównie w gminie Miękinia i części gminy Udanin. Dominują lasy liściaste (dęby, buki) oraz mieszane,
- Obszary Natura 2000 – m.in. „Łęgi Odrzańskie” oraz inne formy ochrony przyrody,
- rezerwat przyrody „Zabór” – w gminie Miękinia, chroni starorzecza i siedliska ptaków wodno-błotnych,
- winnice i agroturystyka – szczególnie w gminie Miękinia, która rozwija się jako region winiarski.

5.3.2. Zarys historii obszaru Powiatu Średzkiego

Tereny Powiatu Średzkiego, podobnie jak cały Dolny Śląsk, były penetrowane przez grupy myśliwych i zbieraczy już w epoce paleolitu i mezolitu. Świadczą o tym ślady obozowisk oraz pojedyncze znaleziska, m.in. w Głosce (gmina Miękinia) i Brodnie (gmina Środa Śląska). Stałe osadnictwo pojawiło się dopiero w neolicie (5400-1800 p.n.e.) i reprezentowane jest przez np. kultury amfor kulistych, pucharów lejkowatych oraz ceramiki wstęgowej rytej.

Kolejne ślady obecności ludzkiej pochodzą z epoki brązu (ok. 2200-700 p.n.e.) i epoki żelaza (750 p.n.e.-500/60 n.e.), aż po wczesne średniowiecze. Potwierdzają one istnienie osadnictwa kultury łużyckiej, po której zachowały się liczne osady, cmentarzyska i inne ślady działalności człowieka, a także – choć w mniejszym stopniu – ślady kultury przeworskiej. W okresie wpływów rzymskich (ok. 400 p.n.e.-500 n.e.) przez obszar dzisiejszego powiatu, wzdłuż Odry – stanowiącej jego północną granicę – prawdopodobnie przebiegał szlak bursztynowy, łączący Morze Śródziemne z Bałtykiem.

Pierwsze osady plemienne powstawały na tym terenie w X-XI w., głównie w pobliżu Odry i innych cieków wodnych, zazwyczaj w miejscach, gdzie szlaki komunikacyjne przecinały zabagnione doliny rzek. Do dziś przetrwały w formie stanowisk archeologicznych, takich jak osady, grodziska czy cmentarzyska. Słowiańscy Ślężanie zostali wchłonięci najpierw przez Państwo Wielkomorawskie, a po jego upadku – przez państwo czeskie. Około 990 r. osady takie jak Wrocław, Środa Śląska, Kostomłoty oraz inne, mniejsze miejscowości zostały włączone do państwa Mieszka I.

Dynamiczny rozwój gospodarczy Wrocławia na przełomie X i XI w., utworzenie biskupstwa wrocławskiego w 1000 r. oraz znaczny wzrost liczby ludności przyczyniły się do zwiększenia popytu na

produkty rolne pochodzące z podwrocławskich wsi. Zjawisko to stało się impulsem do rozwoju istniejących osad oraz zakładania nowych.

Po latach wewnętrznych niepokojów i wojen, toczonych przez czeskich Przemysłodów, polskich Piastów i władców Cesarstwa Rzymskiego o panowanie nad Śląskiem, początek XIII w. przyniósł okres politycznej stabilizacji, sprzyjającej dalszemu rozwojowi gospodarczemu.

W źródłach pisanych Śląsk był wzmiankowany już w 990 r. jako część państwa Mieszka I. Od 1138 r. tereny dzisiejszego Powiatu Średzkiego wchodziły w skład księstwa śląskiego, wyodrębnionego po śmierci Bolesława III Krzywoustego jako dzielnica Władysława II Wygnańca. W wyniku kolejnego podziału ziem (1248-1251), dokonanego między synów Henryka Pobożnego, powstały księstwa legnickie, głogowskie i wrocławskie. Terytorium Środy Śląskiej początkowo znalazło się w granicach księstwa legnickiego, jednak z czasem kilkakrotnie zmieniał przynależność terytorialną, by ostatecznie powrócić do księstwa wrocławskiego.

W okresie sporów i walk między synami i wnukami Henryka Pobożnego w Środzie wzniesiono zamek i ufortyfikowano miasto. Ostatecznie w 1311 r. ówczesny władca – Henryk IV Dobry – przekazał księstwo wrocławskie królowi Czech, Janowi Luksemburskiemu, w zamian za dożywotnie utrzymanie. Po śmierci Jana w 1335 roku księstwo wrocławskie przeszło na własność Korony Czeskiej.

W XIII w. nastąpiła intensyfikacja procesów osadniczych, będąca wynikiem szeroko zakrojonej akcji kolonizacyjnej, prowadzonej przez księcia Henryka I Brodatego (1202-1238) i jego następców. Okres jego panowania to czas wielkiego rozkwitu gospodarczego Dolnego Śląska. W miastach dynamicznie rozwijały się handel i rzemiosło, na wsiach – rolnictwo, natomiast w dolinach Odry i innych rzek – rybołówstwo. Środa Śląska była wówczas prawdopodobnie ważnym ośrodkiem uprawy winorośli i produkcji wina, które uchodziło za jedno z najlepszych na Śląsku.

Środa Śląska jako osada powstała przy szlaku handlowym już w XII w. Na początku XIII w. otrzymała prawo flamandzkie, które w 1235 r. zostało zastąpione prawem magdeburskim. Z czasem prawo to uległo modyfikacji, w wyniku czego wykształciła się jego nowa odmiana – tzw. prawo średzkie. W większym stopniu ograniczało ono samorząd miejski, podporządkowując miasto właścicielowi. Prawo średzkie stało się wzorem dla lokacji aż 115 miast na terenie Śląska, Wielkopolski i Małopolski, m.in. Opola, Trzebnicy, Kalisza i Łęczycy.

W XII w. powstała również osada targowa Kostomłoty, po raz pierwszy wzmiankowana w 1137 r. Wspomniano wówczas, że Piotr Włast otrzymał od Bolesława Krzywoustego ziemię należącą do wsi Kostomłoty, którą następnie przekazał klasztorowi św. Wincentego we Wrocławiu. Osada uzyskała prawo lokacyjne po 1241 r., natomiast prawa miejskie – dopiero w 1284 r., co zapewne wiązało się z jej rosnącą rangą wśród okolicznych osad targowych.

W kolonizacji dotąd niezasiedlonych terenów istotną rolę odegrały klasztory. Fundowane z inicjatywy książąt i możnych, uposażane w ziemię, wprowadzały nowe sposoby gospodarowania oraz szerzyły kulturę europejską. Szczególnie aktywne były na terenie dzisiejszego Powiatu Średzkiego, o czym świadczy przynależność wielu wsi do poszczególnych zakonów.

Do klasztoru cystersów w Lubiążu należały m.in.: Wilkszyn, Miłoszyn, Brzezina, Konary, Ujazd Dolny i Górny, Bogdanów, Godków, Raszków, a także Cesarzowice, Chwalimierz, Jastrzębce, Jugowiec, Kulin, Michałow, Ogrodnica, Przedmoście, Zakrzów, Chełm, Chomiąży, Malczyce, Mazurowice, Rachów, Rusko i Wilczków. Część z tych miejscowości została założona przez samych mnichów – np. Cesarzowice, Chwalimierz, Jastrzębia, Jugowiec, Kulin, Michałow, Ogrodnica, Przedmoście i Zakrzów.

Klasztor benedyktynów w Legnickim Polu posiadał: Ciechów, Święte, Gosławice, Wichrów oraz część Kostomłotów. Klasztor św. Wincentego we Wrocławiu – najpierw benedyktyński, później premonstratensów – był właścicielem Jenkowic, części Kostomłotów, Mieczkowa, Zabłota i Pisarzowic. Klasztor benedyktynek z Lubomierza miał w posiadaniu wieś Osiek, a opactwo w Krzeszowie – m.in. Gościsław, Kostomłoty (przejęte od Lubiąża), Ciechów (przejęte od Legnickiego Pola), Mleczną, Rakoszyce, Proszków i Szczepanów. Klasztor benedyktynek w Strzegomiu posiadał Piekary, Brodno i Brzezinę.

Komandoria joannitów ze Strzegomia była właścicielem Lusiny, Bukówka, Cesarzowic, Jaszkowa, Komornik, Miękinin, Wilkszyna i Żurawinca. Kapituła katedry wrocławskiej miała w swoim władaniu Pichorowice, Samsonowice, część Cesarzowic, Pruszków i część Chwalimierza.

Wymienione miejscowości były własnością lub znajdowały się pod zarządem kościelnym w różnych okresach XIII-XV w. Często zmieniały przynależność, a w niektórych przypadkach dotyczyło to jedynie części wsi lub konkretnych majątków.

Jak już wspomniano, obszar obecnego powiatu od początku pełnił funkcję zaplecza rolniczego dla Wrocławia. Jego historia jest nierozdzielnie związana z dziejami Wrocławia i całego Śląska, podlegając licznym przemianom politycznym i religijnym. Wojny – husyckie, trzydziestoletnia, śląskie, napoleońskie, a także I i II wojna światowa – wielokrotnie zmieniały przynależność państwową regionu. Podobnie ewoluowała jego tożsamość religijna – od katolicyzmu, poprzez dominację protestantyzmu pod koniec XVI w., aż po powrót katolicyzmu w okresie kontrreformacji. Te przemiany miały znaczący wpływ na ukształtowanie dziedzictwa kulturowego miejscowości powiatu.

W 1 połowie XV w. Śląsk i Królestwo Czeskie stały się areną wojen husyckich. W latach 1428-1431 przez tereny dzisiejszego powiatu przeszły oddziały husyckie. Następnie, aż do połowy XV w., trwał okres bezkrólewia i walk o koronę czeską, które sprzyjały rozbojom i aktom przemocy dokonywanym przez wojska czeskie, węgierskie i polskie. Ostatecznie na tron czeski powrócili Jagiellonowie, których panowanie przyniosło regionowi stabilizację i rozwój.

Po śmierci Ludwika Jagiellończyka w 1526 r. władzę nad Śląskiem, Czechami i ich ziemiami przejęli Habsburgowie. XVI w. to okres rządów austriackich i rozprzestrzeniania się reformacji. Jednak po okresie względnego spokoju nastąpiła wyniszczająca wojna trzydziestoletnia (1618-1648). Po jej zakończeniu rozpoczęła się kontrreformacja, a miejscowi ewangelicy dopiero po 1707 r. uzyskali prawo do budowy własnych świątyń.

W 1742 r. Śląsk został przejęty przez Prusy. Kolejne wojny śląskie (1744-1745, 1756-1763) przyniosły znaczne zmiany społeczne i etniczne, w tym mieszanie się ludności polskiej i niemieckiej oraz powrót protestantyzmu. Zdobyte terytoria nazwano Prowincją Śląską. W dniu 5 grudnia 1757 r., w trakcie wojny siedmioletniej, miała miejsce bitwa pod Lutynią – jedno z decydujących zwycięstw pruskich, potwierdzających przynależność Śląska do państwa Fryderyka II.

Pierwsza połowa XVI w. to czas pokoju, który sprzyjał rozwojowi handlu, rzemiosła cechowego oraz rolnictwa – zwłaszcza dzięki żyznym, polodowcowym glebom. Wojna trzydziestoletnia przerwała ten okres prosperity. Walki, stacjonowanie wojsk w rejonie Wrocławia, nakładane kontrybucje i epidemie doprowadziły do upadku gospodarczego i drastycznego spadku liczby ludności – sama epidemia w 1633 r. pochłonęła 50% mieszkańców. Zmiana nastąpiła po podpisaniu pokoju westfalskiego w 1648 r. i odbudowie kontaktów handlowych z Rzeczpospolitą, tradycyjnym odbiorcą wyrobów średzkiego rzemiosła – szczególnie w czasie unii personalnej Saksonii i Polski (1697-1763). Odbudowa regionu w epoce kontrreformacji przebiegała w duchu baroku, a szczególnie aktywne były zakony, zwłaszcza jezuici.

W XVII w. na Śląsku dynamicznie rozwijał się handel rzeczny na Odrze, który do 1646 r. był zmonopolizowany przez Wrocław i Frankfurt nad Odrą. Po wygaśnięciu przywileju handlowego dla tych miast, pod koniec XVII w. prawo składu towarów uzyskały również inne miejscowości, w tym Malczyce. Powstał tam port rzeczny, w którym towary magazynowali kupcy ze Świdnicy, Wałbrzycha i Strzegomia. W 2 połowie XVIII w. Malczyce stały się ważnym ośrodkiem handlu solą oraz punktem przeładunkowym towarów, zwłaszcza wałbrzyskiego węgla kamiennego.

Po przejęciu Śląska przez Prusy w 1742 r., w Malczycach powstał główny skład węgla z Zagłębia Wałbrzyskiego. W kolejnych latach powstawały inne składy, a w 1790 r. zbudowano tzw. drogę węglową z Wałbrzycha przez Strzegom do Malczyc, skąd surowiec transportowano dalej – m.in. do Magdeburga, Berlina i Poczdamu. Rozwój handlu węglem stał się motorem napędowym dla innych gałęzi gospodarki, zwłaszcza przemysłu rolno-spożywczego.

W 1806 r. wybuchły wojny napoleońskie. Po zwycięstwie Napoleona pod Jeną-Auerstedt, w 1807 r. wojska francuskie zajęły Wrocław, wcześniej plądrując i niszcząc wiele podwrocławskich miejscowości, w tym Środę Śląską. Na mocy pokoju w Tylicy Prusy zostały zmuszone do zapłaty wysokiej kontrybucji

i utrzymywania wojsk francuskich stacjonujących na ich terenie. W 1813 r. Środa ponownie padła łupem armii francuskiej. Od 31 maja do 5 czerwca tego roku przebywał tam sam Napoleon Bonaparte, oczekując na rozstrzygnięcia rozejmu zawartego w dniu 4 czerwca w Pielaszkowicach. Towarzyszyli mu również Polacy, o czym świadczą m.in. pamiątniki pułkownika Dezyderego Chłapowskiego. Klęskę Napoleona pod Waterloo uroczystie obchodzono w Środzie dnia 16 stycznia 1816 r.

Pomimo wojen i kontrybucji, XIX w. – szczególnie jego druga połowa – przyniósł intensywne przemiany społeczne i gospodarcze. Ich podstawą były reformy przeprowadzane przez rząd pruski od początku tego stulecia. Reformy uwłaszczeniowe nadawały chłopom prawo własności do użytkowanej ziemi i znosiły dotychczasowe obciążenia feudalne, takie jak pańszczyzna czy czynsze. W 1810 r. edykt sekularyzacyjny doprowadził do przejęcia majątków kościelnych przez państwo pruskie, co znacząco wpłynęło na strukturę własnościową oraz przyczyniło się do powstania dużych gospodarstw chłopskich na terenach dawnych dóbr zakonnych.

Tego samego roku ogłoszono także ustawę znoszącą przywileje cechowe i wprowadzającą zasady wolnej konkurencji w produkcji i handlu, co pobudziło rozwój rzemiosła i przemysłu. Kluczowe znaczenie miało również uruchomienie linii kolejowych – plany ich budowy opracowano już w 1816 r. Połączenia Wrocław – Legnica – Berlin oraz Wrocław – Głogów – Szczecin zrealizowano odpowiednio w latach 1846-1874.

Zwycięska wojna Niemiec z Francją w 1870 r. oraz związana z nią wysoka kontrybucja nałożona na pokonanych Francuzów doprowadziły do napływu kapitału inwestycyjnego do prowincji i miast pruskich. Efektem tego było ożywienie ruchu budowlanego oraz intensyfikacja rozwoju przemysłowego.

W XIX w. Środa Śląska przekształciła się w ośrodek przemysłowy, szczególnie w zakresie produkcji tytoniu i przędzalnictwa. Leżące nad Odrą Malczyce, z kolei, rozwinęły się jako istotny punkt żeglugowy. Powstały tu port rzeczny odgrywał ważną rolę w transporcie towarów – zwłaszcza węgla, drewna i materiałów budowlanych. Częściowo zastępował on kolej, choć linie kolejowe, m.in. łączące Środę Śląską z Legnicą, również miały znaczenie dla lokalnego handlu.

Pod koniec XIX w. rozpoczęto budowę śluzy w Malczycach – ważnej inwestycji hydrotechnicznej, która miała kluczowe znaczenie dla regulacji Odry i usprawnienia żeglugi. Przedsięwzięcie to przyciągnęło licznych robotników i inżynierów. W latach 1896-1898 zbudowano tam nowoczesny port śródlądowy, który stał się jednym z największych na Śląsku. W 1897 r. powstała w Malczycach duża cukrownia, a w 1911 r. – fabryka papieru, co świadczy o dynamicznym rozwoju przemysłu w regionie.

Mimo rosnącego znaczenia przemysłu, transportu rzecznego i kolejowego, w XIX w. rolnictwo wciąż odgrywało istotną rolę w strukturze gospodarczej regionu. Typowe dla wiejskich obszarów uprawy obejmowały przede wszystkim zboża i ziemniaki. Istotna była również hodowla bydła.

W okresie I wojny światowej miejscowości Powiatu Średzkiego borykały się z typowymi dla śląskiej prowincji problemami. Niemcy nie były przygotowane na długotrwały konflikt, brakowało zgromadzonych surowców i zapasów. Już w grudniu 1914 r. pojawiły się pierwsze trudności z zaopatrzeniem, a wkrótce wprowadzono reglamentację żywności i kartek żywnościowych.

Region, w tym wieś śląska, odgrywał rolę zaplecza rolniczego i transportowego dla gospodarki wojennej. Niedobory siły roboczej – spowodowane masowym powoływaniem mężczyzn do armii niemieckiej – utrudniały prowadzenie gospodarstw. Produkcja rolna została częściowo podporządkowana potrzebom armii: obowiązkowe kontyngenty obejmowały zboża, ziemniaki, bydło i produkty mleczne. Istniejące w regionie młyny, gorzelnie, browary i warsztaty rzemieślnicze w części przestawiono na produkcję lub naprawę sprzętu wojskowego.

Po zakończeniu wojny wieś nadal zmagала się z problemami aprowizacyjnymi. Dopiero reforma walutowa z 1923 r. ustabilizowała sytuację. Od 1925 r. rozpoczęto nową akcję osadniczą – budowano nowe gospodarstwa, a istniejące unowocześniano i konsolidowano.

W okresie międzywojennym (1918-1939) dominowały średnie i duże gospodarstwa rolne. Uprawiano głównie zboża (pszenicę, żyto, jęczmień), buraki cukrowe i ziemniaki. Rozwijała się hodowla bydła i trzody chlewnej, co miało znaczenie dla lokalnej produkcji mleka i mięsa. Funkcjonowały cukrownie, młyny,

mleczarnie, gorzelnie oraz zakłady rzemieślnicze – zwłaszcza w Środzie Śląskiej, która pełniła rolę lokalnego centrum handlowego.

W latach 1929-1933 region odczuł skutki wielkiego kryzysu gospodarczego: spadły ceny płodów rolnych, rosło zadłużenie gospodarstw, wzrosło bezrobocie, a ludność emigrowała do większych miast w poszukiwaniu pracy. Po przejęciu władzy przez NSDAP w 1933 r. rolnictwo i właściciele ziemscy stali się przedmiotem intensywnej nazistowskiej propagandy. Wprowadzono m.in. program „Reichsnährstand”, wspierający rolnictwo i ideologię „krwi i ziemi”.

Już w 1933 r. rozpoczął się masowy exodus ludności żydowskiej. Przemysł regionu został stopniowo przestawiony na produkcję zbrojeniową. Po wybuchu wojny z Polską w 1939 roku Wrocław i jego okolice stały się miejscem zsyłki polskich jeńców wojennych, więźniów oraz robotników przymusowych, wykorzystywanych w przemyśle i rolnictwie.

Jesienią 1944 r. republiki litewska, białoruska i ukraińska podpisały z rządem komunistycznym porozumienie dotyczące przesiedleń ludności z dawnych ziem polskich. Na początku 1945 r. rozpoczęły się masowe ucieczki ludności niemieckiej przed zbliżającym się frontem. Działania wojenne na Dolnym Śląsku (operacja „Wisła-Odra”) trwały od 12 do 27 stycznia 1945 r. Powiat Średzki został zajęty przez jednostki 78. Korpusu Piechoty Armii Czerwonej.

Wojska radzieckie przeprowadzały masowe rekwizycje i wprowadzały komendantury wojskowe. Często działania te przybierały formę grabieży i rabunków, szczególnie w majątkach ziemiańskich, dworach i folwarkach. Urządzenia z gorzelní, browarów i małych zakładów przemysłowych wywożono w głąb ZSRR. Nawet ustalenia konferencji poczdamskiej nie powstrzymały skali grabieży.

Władza stopniowo przechodziła w ręce polskie. Do miejscowości zaczęto sprowadzać osadników z różnych regionów Polski – m.in. z Beskidu Wyspowego, centralnej Polski i Kresów Wschodnich. Przesiedlano również Łemków w ramach akcji „Wisła”. Tragiczna spuścizna II wojny światowej doprowadziła do niemal całkowitej wymiany ludności – dotychczasowi niemieccy mieszkańcy zostali wysiedleni, a nowi osadnicy stworzyli podstawy nowego, zróżnicowanego kulturowo społeczeństwa. Taka zmienność dziejowa w sposób istotny wpłynęła na ukształtowanie współczesnego dziedzictwa kulturowego gminy.

5.4. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu – dziedzictwo materialne

Najbardziej wyrazisty przejaw krajobrazu kulturowego stanowi dziedzictwo materialne. Obejmuje wszystkie ślady działalności człowieka: od sieci dróg i przestrzennych układów osadniczych, przez budownictwo mieszkalne, gospodarcze, przemysłowe, architekturę dworską, sakralną, municypalną, założenia parkowe i cmentarne, po zabytki ruchome i archeologiczne. Jak wspomniano, na terenie Powiatu Średzkiego występuje niezwykle ciekawy, obrazujący historyczne przemiany, układ osadniczy, obejmujący zarówno przestrzenne układy miejskie, jak i ruralistyczne.

Krajobraz kulturowy Powiatu Średzkiego ukształtował się w wyniku różnorodnych uwarunkowań wpływających na aktywność społeczną regionu na przestrzeni dziejów. Wśród najważniejszych czynników należy wymienić:

- żyzne gleby, łagodne ukształtowanie terenu i sąsiedztwo Odry,
- położenie w pobliżu dużego ośrodka – Wrocławia – oraz przy ważnych szlakach handlowych (np. szlak bursztynowy, Via Regia),
- historię osadnictwa sięgającą epoki kamienia i nieprzerwaną ciągłość zamieszkania od czasów plemiennych, potwierdzaną przez liczne znaleziska archeologiczne,
- średniowieczne lokacje wielu wsi oraz tradycję prawa średzkiego – lokalnej odmiany prawa magdeburskiego, nadanego Środzie Śląskiej w XIII w., istotnego dla rozwoju miast w Polsce,
- wielokulturowość, będącą efektem wielowiekowego współistnienia kultur czeskiej, polskiej i niemieckiej, a po II wojnie światowej także kultury kresowej, wynikającej z całkowitej wymiany ludności,

- historyczne zróżnicowanie wyznaniowe: katolicyzm, protestantyzm, judaizm,
- rolniczy charakter regionu, który wpłynął na rozwój lokalnego folkloru, rzemiosła i tradycji.

Aktywność ekonomiczna i społeczna mieszkańców regionu pozostaje ściśle powiązana z jego walorami przyrodniczymi i kulturowymi.

5.4.1. Układy przestrzenne miejscowości

Jednym z kluczowych elementów dziedzictwa kulturowego Powiatu Średzkiego są zabytkowe układy urbanistyczne i ruralistyczne. Obejmują one zespoły budowlane, pojedyncze obiekty oraz zaprojektowane formy zieleni, rozmieszczone zgodnie z dawnymi podziałami własnościowymi i funkcjonalnymi – w tym siecią ulic i dróg – zintegrowanymi z naturalnym krajobrazem.

Większość wsi Powiatu Średzkiego została założona w średniowieczu – w gminie Miękinia wyjątek stanowi jedynie wieś Mazurowice. Wiele z nich zachowało relikty pierwotnych układów przestrzennych, takich jak: układ owalnicowy z zabudową wokół owalnego lub wrzecionowatego placu (np. Udanin, Lutynia, Łowęcice, Osiek, Miękinia, Źródła, Wilkszyn, Konary, Lusina, Piekary), układ ulicowy z zabudową po obu stronach drogi głównej oraz działkami biegnącymi prostopadłe do niej (np. Sokolniki, Kadłub, Radakowice, Rachów, Chmielów, Chomiąży – ta ostatnia zachowała układ bardzo dobrze), układ wielodrożnicowy o nieregularnym przebiegu dróg i rozmieszczeniu zabudowy (np. Ujazd Górny, Piotrowice, Mrozów, Ciechów, Rusko, Pisarzowice, Głoska, Księginice, Wilkszyn).

Średniowieczne układy były w ciągu wieków rozbudowywane i przekształcane. W niektórych wsiach – zwłaszcza związanych z klasztorami – powstały wtórne nawsia, a wiele średniowiecznych układów przekształciło się w układy wielodrożnicowe (większość wsi gminy Malczyce). Przykładem takiej transformacji jest Lutynia, wieś pierwotnie o układzie owalnicowym, z dominującą przestrzennie sylwetą dwóch kościołów i dużym zespołem folwarcznym z parkiem. Obecnie posiada ona rozbudowany układ wielodrożnicowy, z zagęszczoną zabudową wokół centrum i zachowanym układem działek siedliskowych.

W wyniku rozwoju zespołów rezydencjonalnych z parkami oraz towarzyszących im folwarków, powstały wsie folwarczne – przeważnie o układzie wielodrożnicowym, rozwijające się wzdłuż dróg prowadzących do majątków ziemskich. Tego typu wsie dominują w północnej i wschodniej części powiatu (np. Białków, Brzezinka Średzka, Czerna, Gosławice, Zakrzyce, Żurawiniec, Wilkostów, Wojnowice, Lubiatów, Lenartowice). Ich historyczna zabudowa składa się głównie z niewielkich gospodarstw o różnorodnej wielkości.

Historyczne układy wsi utrwały się do końca XVIII w. Istotnym czynnikiem była także kolonizacja fryderycjańska w 2 połowie XVIII w. i na początku XIX w., obejmująca m.in. wsie poklasztorne. Po sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r., pojawiły się tam zagrody reprezentowane przez zamożne gospodarstwa kmieście z okazałą zabudową – szczególnie w gminie Udanin i południowo-zachodniej części gminy Kostomłoty, rzadziej w innych gminach (np. Brzezina, Rusko, Chomiąży).

Miejscowość gminna Miękinia, częściowo zachowała układ owalnicowy, z zespołem pałacowo-folwarcznym i parkiem w części północnej, w części południowej rozwijając się w kierunku układu wielodrożnicowego. Zabudowa miejscowości jest zróżnicowana: obejmuje zarówno miejskie wille, pojedyncze domy mieszkalne, gospodarstwa i folwarki, jak i zabudowę mieszkaniową z początków XX w., np. przy długiej ulicy w południowej części wsi.

Gminna wieś Malczyce rozwijała się jako osada przemysłowo-rolnicza, głównie dzięki istnieniu przeprawy przez Odrę. W XIX i XX w. miejscowość stała się istotnym ośrodkiem przemysłowym, z rozwiniętym portem rzeczny, cukrownią oraz zakładami celulozowymi. Układ przestrzenny Malczyc, o charakterze wielodrożnicowym, kształtował się wzdłuż dróg prowadzących w kierunku Chomiąży, Mazurowic i Wilczkowa. Procesy industrializacji istotnie wpłynęły na strukturę zabudowy. Wzdłuż ulic 1 Maja, Mickiewicza i Traugutta powstało wiele budynków mieszkalnych oraz obiektów użyteczności publicznej o miejskim charakterze i wysokości sięgającej 3-4 kondygnacji. Dominującą formą zabudowy jest

średnio intensywna zabudowa wielorodzinna, zlokalizowana wzdłuż głównych ulic, natomiast wzdłuż mniejszych dróg dojazdowych i wewnętrznych przeważa zabudowa jednorodzinna. W północnej części miejscowości, przylegającej do Odry, dominuje zabudowa przemysłowa – w dużej mierze nieczynna i podlegająca dekapitalizacji – a także towarzyszące jej kolonie mieszkaniowe, w tym osiedle robotnicze z początków XX w.

Układ przestrzenny wsi Kostomłoty wywodzi się z osady targowej, która ukształtowała się do około połowy XIII wieku. Po uzyskaniu praw miejskich w 1241 r., wykształcił się rynek wydłużony na osi wschód–zachód, wokół którego skoncentrowano zabudowę. Jego południowo-zachodnią granicę wyznacza obecna ulica 1 Maja, a południowo-wschodnią – ulica Szpitalna. W północno-zachodniej części rynku, na wzniesieniu, znajduje się kościół otoczony owalnym cmentarzem. W obrębie historycznego układu przestrzennego zachowała się w znacznej części zabudowa sprzed 1945 roku. Choć utraciła wiele cech stylowych, pozostaje cennym przykładem dobrze zachowanego, tradycyjnego układu przestrzennego.

Układ urbanistyczny Środy Śląskiej, wpisany do rejestru zabytków, wywodzi się z dawnej osady owalnicowej. Wrzecionowaty kształt dawnego placu targowego przetrwał do dziś i stanowi obecny rynek miasta. Z jego obrzeży prostopadle wychodzą po trzy ulice w kierunku północnym i południowym, dzieląc teren na regularne działki budowlane. W późniejszym okresie dodano ulice równoległe do rynku (obecne ulice Daszyńskiego i Kościuszki), co doprowadziło do ukształtowania zwartego śródmieścia na planie zbliżonym do kwadratu.

W północnej i zachodniej części miasta zachowały się fragmenty dawnych murów obronnych, średniowieczne podziały parcel oraz piwnice pochodzące z czasów lokacyjnych. Historia fortyfikacji sięga XIII w. – mury poprowadzono wzdłuż granic miasta, łącząc je z nieistniejącymi już zabudowaniami zamku kasztelańskiego. W kilkudziesięciometrowych odstępach rozmieszczono półokrągłe i wieloboczne baszty. Do miasta prowadziły cztery bramy: Wrocławska, Świdnicka, Legnicka i Rzeźnicza. Do dziś zachowało się około 1700 m murów obronnych.

5.4.2. Zabytkowa zabudowa

Zabytkowa zabudowa Środy Śląskiej stanowi cenny przykład miejskiej architektury rozwijającej się od XIV do XIX w. Choć najstarsze kamienice, wznoszone z cegły lub kamienia, nie przetrwały do dziś w całości, często zachowały się ich gotyckie piwnice oraz fragmenty murów. Pierwsza istotna przebudowa miała miejsce na początku XVII w., w duchu renesansu. Na elewacjach pojawiły się wówczas zdobione portale, sgraffita oraz zdwojone okna. W XVIII i XIX w. nastąpiła modernizacja fasad w stylach barokowym, klasycystycznym, neogotyckim i eklektycznym. Wiele starszych kamienic zyskało nowe elewacje, a niektóre zostały nadbudowane o dodatkowe kondygnacje. Wśród staromiejskiej zabudowy szczególnie wyróżnia się ratusz miejski – obecnie siedziba Muzeum Regionalnego – mieszczący się przy Placu Wolności 3.

Zabudowa obecnej wsi Kostomłoty to okazałe układy zagrodowe rozmieszczone wzdłuż ulicy 1 Maja oraz wokół placu rynkowego. Dominują budynki pochodzące z około połowy oraz z trzeciej i czwartej ćwierci XIX w.

Większość zabudowy pozostałych miejscowości należących do obecnego powiatu pochodzi z tego samego okresu – głównie z 1 i 2 połowy XIX w. do początków XX w. Przeważa zabudowa murowana, natomiast budynki gospodarcze o konstrukcji ryglowej należą już do rzadkości (np. budynki w zagrodzie Damianowo nr 16).

Charakterystycznym elementem krajobrazu wsi położonych w południowej części ziemi średzkiej jest zabudowa zagrodowa z czerwonymi dachami, rozmieszczona wśród pól i łąk, z wyraźnymi dominantami architektonicznymi w postaci kościołów oraz zabudowy rezydencjonalnej i folwarcznej. Najbardziej okazała zabudowa kmiecia zachowała się, m.in. w Kostomłotach, Komornikach, Kadłubie, Osieku, Świdnicy Polskiej, Lisowicach, Mieczkowie, Piersnie, Lusinie, Konarach, Ujeździe Górnym, Gościławiu, Piekarach i Pichorowicach. Budynki mieszkalne z tego okresu – głównie z trzeciej ćwierci XIX w. – osiągają nawet trzy

kondygnacje (np. w Lisowicach), często są przykryte dachami mansardowymi lub naczółkowymi, a ich elewacje dekorowane są pilastrami wielkiego porządku.

Na szczególną uwagę zasługują dawne zagrody sołeckie, które zachowały się m.in. w Ujeździe Górnym, Gościszewie, Czechach, Godkowie, Samborzu i Świdnicy Polskiej, a także zagroda wójta w Osieku.

5.4.3. Zespoły rezydencjalne z parkami, folwarki

Wartościowym zabytkiem oraz istotnym elementem struktury funkcjonalno-przestrzennej większości wsi Powiatu Średzkiego są zespoły zabudowy rezydencjonalnej, obejmujące pałace lub dwory wraz z parkami i folwarkami. Wzmianki o siedzibach pańskich i folwarkach pojawiają się już w źródłach z XIV w., a najwięcej odnotowano w 1795 r. oraz w XIX w. Na obszarze Powiatu Średzkiego znajduje się łącznie 54 zespoły rezydencjonalne – zamki, dwory i pałace, z folwarkami.

Po 1945 r. zespoły te zostały przejęte przez państwo polskie i przekształcone w Państwowe Gospodarstwa Rolne. Budynki pałacowe były często adaptowane na mieszkania lub szkoły, jednak z biegiem lat obiekty te ulegały stopniowej degradacji. Folwarki często podlegały parcelacji (np. w Sikorzycach), budynki gospodarcze i mieszkalne były rozbierane lub przebudowywane, a zaniedbane parki traciły swój pierwotny charakter kompozycyjny.

Głównym elementem zespołu rezydencjonalnego jest siedziba właściciela majątku. Najstarsze z nich – średniowieczne i renesansowe, pierwotnie pełniące funkcje obronne, nie zachowały się do dziś. Pozostają jedynie w formie reliktów, a świadectwem ich istnienia są m.in. pozostałości fos i fragmenty murów (np. Środa Śląska, Brzezina, Michałów, Lisowice). Siedziby pańskie były wielokrotnie przebudowywane na przestrzeni dziejów.

W niemal niezmiennym stanie zachował się renesansowy zamek w Wojnowicach, obecnie pełniący funkcję Domu Pracy Twórczej Stowarzyszenia Historyków Sztuki. To zabytek o znaczeniu ponadregionalnym – jeden z nielicznych renesansowych nawodnych zamków obronnych w Polsce. Budowla wyróżnia się wyjątkowymi walorami architektonicznymi i silnym związkiem z kulturą późnośredniowiecznego Wrocławia. Powstała prawdopodobnie już w XIII w. (fragmenty gotyckich murów), a od około połowy XVI w. przybrała formę czteroskrzydłowego założenia z wewnętrznym dziedzińcem.

Zamek, otoczony fosą i połączony z otoczeniem ceglany mostem, wzniesiono z cegły z wykorzystaniem piaskowcowych detali architektonicznych (m.in. obramienia okien, renesansowy portal z herbami Bonarów). Przy bramie znajduje się wieżyczka zwieńczona krenelażem, natomiast skrzydła budowli zakończone są schodkowymi szczytami. Dziedziniec w przyziemiu otaczają arkady, a do dziś zachowały się także wykusze latrynowe. Całości towarzyszy rozległy park leśny oraz pozostałości XIX-wiecznego folwarku.

Z czasem warowne zamki zaczęto zastępować pałacami i dworami, które – wraz z otaczającymi je parkami i folwarkami – tworzyły rozległe założenia rezydencjonalno-gospodarcze. Starsze siedziby były rozbudowywane lub przebudowywane w duchu baroku i klasycyzmu w XVII-XVIII w. i w 1 połowie XIX w. W wielu przypadkach nowe budynki wznoszono w miejscach obiektów zniszczonych w czasie wojen oraz na terenach przejętych po klasztorach i instytucjach kościelnych. Obecnie większość dworów i pałaców reprezentuje formy architektury z XIX w. i początków XX w. – okresu stylów historycznych, neostylów o jednolitym wyrazie stylistycznym, a także eklektyzmu łączącego różnorodne elementy stylistyczne.

Stan zachowania tych rezydencji jest bardzo zróżnicowany. Część pałaców powoli niszczeje (m.in. pałace w Źródłach, Szczepanowie i Miękinie), niektóre popadły w całkowitą ruinę (m. im. pałace w Gałowie, Drogomilowicach, Pielaszkowicach, Chwalimierzu czy Siemidrożycach), a inne zostały rozebrane (m.in. w Jakubkowicach, Bogdanowie, Sikorzycach, Łagiewnikach Średzkich, Różanej, Księżycach Ramułowicach, Damianowie, Konarach, Paździornie, Szymanowicach, Cesarzowicach i Pęczkowie. Tylko nieliczne obiekty są obecnie remontowane, głównie z inicjatywy prywatnych właścicieli (np. Dębice, Kwietno, Lisowice, Ramułowice).

Barokowe i klasycystyczne cechy stylistyczne, mimo XIX-wiecznych przebudów, zachowały się w wielu obiektach, takich jak: pałac w Jugowcu, dwór w Lisowicach, pałac w Chelmie wzniesiony jako renesansowy dwór, pałac w Chmielowie, późnobarokowy pałac w Miękini, klasycystyczny pałac w Gozdawie, pałac w Samborzu. Dwór w Białkowie został rozbudowany o skrzydło zachodnie, co znacząco zmieniło jego bryłę, jednak wciąż nosi cechy barokowe. Dwór w Źródłach zachował cechy klasycyzmu, mimo że po licznych powojennych przeróbkach niemal całkowicie utracił swój detal i pierwotny charakter. Obiekt zachował jednak regularną, prostą bryłę.

Dzięki rycinom autorstwa Friedricha B. Wernhera z 1750 r. i około 1765 r., znany jest układ barokowego zespołu rezydencjalnego w Szczepanowie z połowy XVIII wieku. Trójkondygnacyjna, czteroskrzydłowa rezydencja z wewnętrznym dziedzińcem i dwiema narożnymi basztami od południa, powstała w latach 1690-1692 na miejscu wcześniejszego, renesansowego założenia, z zachowaniem jego murów obwodowych. Niektórzy badacze przypisują autorstwo przebudowy Christophowi Hacknerowi. Na obu rycinach widoczny jest pałac otoczony suchą fosą (pozostałość budowli renesansowej), stanowiący centrum założenia. W skład tego założenia wchodziły dziedziniec honorowy, folwark, staw oraz ogrody w północno-zachodniej części zespołu – założenie typu francuskiego. W ramach kolejnych przebudów dodano nowe elementy, takie jak portyki kolumnowe oraz hall w miejscu dziedzińca wewnętrznego.

W połowie XIX w. ogród został przekształcony w park romantyczny, a pod koniec wieku – w park krajobrazowy. Powstała neorenesansowa herbaciarnia (ruina), oranżeria, a w 3 ćw. XIX w. zmodernizowano folwark. Po II wojnie światowej majątek stał się własnością PGR, w którym urządzono przedszkole, ośrodek zdrowia, mieszkania dla pracowników oraz zakład remontowo-budowlany. Otoczenie pałacu zostało znacznie zmienione, a sama rezydencja, podczas remontu w 1975 r., utraciła wiele cech stylowych. Obecnie w skład zespołu wchodzi: pałac, park, dom zarządcy, trzy oficyny mieszkalne, stajnia, spichlerz, trzy obory, stodoła, młyn, gorzelnia, ruiny pawilonu, herbaciarnia (ruina) oraz ogrodzenie z bramami. Park uległ dewastacji, a staw niemal całkowicie zarósł.

Podobnie rozplanowany był barokowy teren wokół nieistniejącego pałacu w Sikorzycach, również znany z ryciny Wernhera, zagospodarowany wokół barokowej budowli z XVII w., powstałej na miejscu renesansowego dworu z XVI w.

Najbardziej spektakularną przebudowę przeszedł pałac w Gałowie. Renesansowa rezydencja, wzniesiona około 1563 r., została zniszczona podczas wojny trzydziestoletniej. Odbudowana i przekształcona w latach 30. XVIII w., w latach 1861-1874 zyskała neogotycką szatę. Trójskrzydłowa, dwukondygnacyjna budowla murowana z kamienia i cegły, posiada bryłę urozmaiconą ryzalitami, tarasami, szczytami oraz kwadratową wieżą. Na elewacjach pojawiły się boniowanie, obramowania okien, portal, wydatne gzymsy, fryz arkadkowy i krenelażowy.

Większość barokowych siedzib w XIX w. przekształcono, nadając im wystrój historyzujący. Przykładem może być XVIII-wieczny pałac w Karnicach, który około 1875 r. został przebudowany w duchu neorenesansu. Pałac w Jarząbkowicach (ok. 1700 r.), wielokrotnie modernizowany, m.in. około 1780 r. w stylu klasycystycznym oraz w 1890 r. w stylu neomanierystycznym, łączy elementy barokowe z neoklasycyzmem i neomanieryzmem. Pałac w Mrozowie, wzniesiony w XVIII w. i przebudowany w 1860 r., zyskał charakter neogotyku angielskiego.

Obiekty neostylowe i eklektyczne z XIX w., różnorodne zarówno pod względem formy bryły, jak i wystroju elewacji, wyróżniają się na tle innych budowli. Pałac w Prężycach to okazała rezydencja utrzymana w duchu neogotyku angielskiego. W Proszkowie XVIII-wieczną rezydencję zastąpił pałac neorenesansowy. Pałac w Kwietnie, zbudowany w stylu niderlandzkiego neorenesansu, wyróżnia się zróżnicowaną bryłą z licznymi wieżyczkami, ryzalitami, wykuszami, szczytami, podcieniami, a także ceglana elewacją zdobioną kamieniarskimi detalami. Neorenesansowy charakter mają również pałace w Wilkostowie czy Chwalimierzu – wzniesiony według projektu przypisywanego wrocławskiemu architektowi Carlowi Schmidtowi. Z pałacu w Chwalimierzu zachowała się ruina wieży z herbem Georga von Kramsta, a także taras i glorieta. Pałac w Wojczycach to przykład neobaroku, podobnie jak pałac w Dębicach, natomiast pałac w Ciechowie reprezentuje neoklasycyzm.

Szereg neorenesansowych i neobarokowych elementów występuje w eklektycznych pałacach w Goławicach oraz w Środzie Śląskiej przy ul. Leśnej. Znaczne przebudowy przeszły obiekty takie jak pałac w Osieku, który przyjął formę neomanierystycznej willi, neogotycki pałac w Stoszowie stanowiący część Piersna, obecnie bezstylowy, czy pałace w Radakowicach i Udaninie, które również straciły swój pierwotny charakter.

Parki wchodzące w skład zespołów rezydencjonalnych stanowią również samodzielne obiekty zabytkowe, których istotnym elementem jest kompozycyjnie zaplanowana zieleń. Towarzyszyły one każdemu pałacowi. Większość starszych parków – m.in. w Lisowicach, Budziszowie, Białkowie, Brzezynie, Konarach, Pilaszkowicach, Dębicach, Jarząbkowicach, Miękini, Mrozowie, Prężycach, Jugowcu i Szczepanowie – została w 2 połowie XIX wieku przekształcona w charakterystyczne dla epoki parki krajobrazowe, niekiedy z wykorzystaniem wcześniejszych założeń kompozycyjnych.

Z kolei parki powstające w 2 połowie XIX i na początku XX w. noszą cechy stylu krajobrazowego. Przykładami są założenia w Piotrowicach, Ramułowicach (gdzie znajdują się dwa parki – z 1 i 2 połowy XIX w.), a także w Chelmie, Kwietnie, Rachowie, Brzezince, Gałowie, Goławicach, Chwalimierzu, Wojnowicach, Juszczynie, Środzie Śląskiej, Wojczycach, Damianowie, Drogomiłowicach, Jarosławiu, Jarostowie, Karnicach, Piekarach i Udaninie.

W krajobrazowych kompozycjach parkowych wykorzystywano naturalne ukształtowanie terenu, istniejący drzewostan oraz bliskość rzek. Na początku XX w. zaczęto wprowadzać introdukowane gatunki drzew i krzewów iglastych. Autorzy tych założeń parkowych pozostają najczęściej nieznani, autorem projektu parku w Udaninie, zrealizowanego po 1887 roku, jest E. Petzold.

Do najokazalszych parków założonych przy rezydencjach należą m.in. parki w Udaninie, Ramułowicach, Damianowie, Drogomiłowicach, Karnicach, Pilaszkowicach, Jarosławiu, Jugowcu, Chwalimierzu, Gozdawie, Michałowie, Pęczkowie, Piotrowicach, Wojczycach, Szczepanowie i Dębicach.

Park w Kwietnie zajmuje powierzchnię 31 hektarów, a jego kompozycję wzbogacają duży staw oraz trzy mniejsze zbiorniki wodne. Z kolei majątek w Goławicach słynął z ogrodów kwiatowych i sadowniczych. W 1917 r., podczas wystawy rolniczej we Wrocławiu, Goławice zostały uhonorowane srebrnym medalem za uprawę kwiatów.

Stan zachowania tych założeń parkowych jest bardzo zróżnicowany. Granice parków są zwykle nadal czytelne, czasem podkreślone fragmentami dawnych murów (np. w Proszkowie). Układy kompozycyjne przetrwały przeważnie w formie szczątkowej – wiele terenów jest zarośniętych samosiejkami, z uszkodzonym i zaniedbanym drzewostanem. W kilku przypadkach zachowały się aleje parkowe (np. w Udaninie i przy ul. Leśnej w Środzie Śląskiej). Niektóre parki zawierają relikty systemów wodnych w postaci stawów (np. w Pilaszkowicach, Kwietnie) połączonych kanałami i rowami melioracyjnymi. Spotkać można także kopce widokowe (Juszczyn), grotty (Kwietno), a także elementy małej architektury: mostki (Wojnowice), groble (Wojczyce), tarasy (Chwalimierz), sztuczne ruiny (Kwietno), czy altany (Dębice, Mrozów, Pielaszkowice). W niektórych parkach znajdują się grobowce (Kwietno), cmentarze (Brzezinka Średzka), mauzolea (Chwalimierz, Piotrowice) oraz obeliski (Piotrowice). W Piotrowicach i Mrozowie na terenie parku zachowały się średniowieczne grodziska, w Lisowicach, Środzie Śląskiej, Brzezynie – park z fosą i ogrodami, w Budziszowie i Brzezynie – pozostałości ogrodów użytkowych. Dobrze zadbane są parki np. w Juszczynie, Ramułowicach, Lisowicach.

Zespoły folwarczne towarzyszące założeniom rezydencjonalnym, występują niemal we wszystkich wsiach. Występują też folwarki samodzielne, tzw. polne. Większość zabudowy gospodarczej folwarków pochodzi z XIX w., najczęściej z 2 połowy XX w. oraz z początków XX w., rzadko zdarzają się obiekty XVIII-wieczne (np. spichlerz w Dębicach z 1795 r., częściowo zrujnowana oranżeria i brama z końca XVIII w.).

Najbardziej okazałe i przestrzennie dobrze zachowane zespoły znajdują się m.in. w Dębicach, Piotrowicach, Pielaszkowicach, Drogomiłowicach, Karnicach, Jarostowie, Jarosławiu, Chwalimierzu, Jugowcu, Gozdawie, Ogrodnicy, Proszkowie, Wojczycach, Kobylnikach, Goławicach, Wichrowie oraz Juszczynie.

Na szczególną uwagę zasługuje rozległy zespół folwarczny z parkiem w Piotrowicach. W jego skład wchodzi: neogotycka portiernia z wieżą i krenelażem, oficyna mieszkalno-gospodarcza, obora ze sklepieniem

wspartym na granitowych kolumnach, obora-kuźnia z żaglastymi i kolebkowymi sklepieniami, dwie bramy wjazdowe, park krajobrazowy z relikami barokowego ogrodu, grobowiec właścicieli majątku oraz polana z obeliskiem, upamiętniającym dzieje dóbr, położona na południe od parku.

5.4.4. Zespoły sakralne

Do najcenniejszych zabytków Powiatu Średzkiego należą kościoły. Większość z nich powstała w średniowieczu, w czasie zbliżonym do lokacji wsi lub nieco wcześniej, tj. w XIII w., o czym świadczą źródła kościelne. Część tych świątyń uległa zniszczeniu, inne były rozbudowywane i przebudowywane w kolejnych epokach: w okresie gotyku (XIV-XV w.), po przejściu ich przez protestantów w XVI w., a także w duchu baroku w dobie kontrreformacji – od 2 połowy XVII w. do 1 połowy XVIII w. Tylko nieliczne zachowały cechy pierwotnej architektury.

Wśród świątyń zachowujących elementy romańskie warto wymienić kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Środzie Śląskiej (1220-1230, koniec XIV w., XVIII w., 1 ćw. XIX w.), obecnie reprezentujący styl romańsko-gotycko-barokowy. Pierwotnie zaplanowany jako trójnawowa bazylika filarowa z apsydami na końcu naw bocznych, został spalony w 1248 r. Z romańskiej budowli przetrwały mury obwodowe korpusu nawowego do wysokości okien, fragmenty apsyd naw bocznych, relikty profilowanych lizen, ślady po zamurowanych oknach oraz partie fryzu arkadowego z wieńczącym gzymsem wałkowym. W dobrym stanie zachowało się gotyckie prezbiterium ze sklepieniem sieciowym oraz rzadko spotykana w Polsce wolnostojąca, masywna wieża-dzwonnica. Kościół ten wyróżnia się znaczącymi walorami architektonicznymi o ponadregionalnym znaczeniu.

Kościół pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Środzie Śląskiej, dawniej kościół szpitalny, został wzniesiony w 1 ćw. XIII w. jako świątynia romańska. W XVI-XVIII w. był wielokrotnie przebudowywany. Podczas badań architektonicznych odsłonięto dolne partie kamiennego, uskokowego portalu z kolumnkami w narożach oraz dwa rzędy zamurowanych, półkolistych wnęk w prezbiterium.

Późnoromański kościół w Proszkowie, wzmiankowany już w 1311 r., mimo przebudowy po pożarze pod koniec XVII w., zachował pierwotną romańską bryłę. Kościół w Źródłach, również późnoromański, miał charakter obronny i został przebudowany w XVII w. Jest to jednonawowa świątynia ze sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Wraz z otaczającym go cmentarzem tworzy kompleks otoczony murem z czterema bastionami w narożnikach oraz wąskimi, strzelniczymi okienkami, pochodzącymi z XVII w.

Kościół w Ujeździe Górnym, mimo licznych przebudów w XVIII i połowie XIX w., stanowi cenny przykład romańskiego budownictwa. Zachowały się w nim fragmenty świątyni sprzed 1217 r. – prezbiterium z półkolistą apsydą zwieńczoną konchą, nakryte sklepieniem krzyżowym, a także części murów wschodniej części kościoła. Kościół w Udaninie, wzniesiony z kamienia około 1250 r., przebudowano w 1663 r. Mimo to zachował archaiczną bryłę oraz dwuprzęsłowe sklepienie krzyżowe w prezbiterium. W elewację wieży wmurowany jest krzyż pokutny datowany na XIV-XVI w.

Należy przypuszczać, że elementów romańskich byłoby znacznie więcej, gdyby we wszystkich kościołach Powiatu Średzkiego przeprowadzono szczegółowe badania architektoniczne.

Kościół gotyckie, powstające od połowy XIII w. do początku XVI w., można znaleźć w wielu miejscowościach. Większość z nich w okresie reformacji pełniła funkcje kościołów ewangelickich. Nieliczne zachowały gotycką formę, m.in. kościoły: pw. Świętego Krzyża w Środzie Śląskiej, w Bukówku, Pichorowicach, Wilkowie Średzkim, Gałowie, Lutyni (pw. św. Józefa), Świętem, Udaninie, Cesarzowicach i Ciechowie. Wśród nich szczególnie wyróżniają się dwa kościoły o ponadregionalnej wartości architektonicznej:

Ceglany kościół pofranciszkański pw. Świętego Krzyża w Środzie Śląskiej, według legendy ufundowany przez św. Jadwigę w 1212 r. Jego obecny kształt pochodzi z połowy XIV w., z późniejszymi przebudowami z początku XVIII w. i końca XIX w.

Kościół pw. św. Józefa w Lutyni – gotycki, inkastelowany, wzmiankowany w XIV w., obecny budynek pochodzi z XV w. W latach 1608-1609 kościół został odnowiony i otoczony obronnym murem bastionowym. Uszkodzony podczas bitwy pod Lutynią w 1757 r. (zachowały się mury wieży i nawy, zburzono zakrystię), został odbudowany w 1783 r., a następnie ponownie zniszczony w czasie kampanii napoleońskiej w 1813 r. W latach 1867-1869 świątynię odtworzono w stylu gotyckim: przywrócono pierwotną bryłę, nadając całości charakter neogotycki, z zachowaniem oryginalnych elementów konstrukcyjnych i detali architektonicznych.

Walory architektury gotyckiej z elementami renesansowymi prezentują m.in. kościoły w Karczycach (XV w., koniec XVII w.), Paździornie (1419 r., XVI w., 1882 r.), Szczepanowie, Gałowie oraz Kostomłotach. Trzy ostatnie budowle posiadają wartość historyczną o znaczeniu ponadregionalnym.

Kościół w Szczepanowie, późnogotycko-renesansowy, wzniesiony w 1 ćw. XIV w., był wielokrotnie przebudowywany: w 1418 r., ok. 1517 r. i 1617 r. (kaplica grobowa Hansa von Kanitz) oraz w kolejnych wiekach aż do XVIII-stulecia. W XIX w. dodano kaplicę grobową rodziny von Schweinitz. Świątynia została założona na rzucie kwadratu, ze sklepieniem wspartym na jednym filarze, prostokątnym prezbiterium i kwadratową wieżą. Zachowały się sklepienia krzyżowo-żebrowe i krzyżowe, późnogotycki dwuramienny portal z przełomu XV w. i XVI w. oraz portal barokowy z XVII/XVIII w.

Kościół w Gałowie – gotycki, powstał około 1500 r., a w latach 1599-1609 został przebudowany w stylu renesansowym. Otoczony jest cmentarzem z kamiennym murem, bramą i furtami o manierystycznych szczytach. Świątynia, murowana z kamienia i cegły, oszkarpowana, zdobiona jest dekoracją sgraffitową z fryzem podokapowym oraz motywami trzech rodzajów plecionki i boni diamentowych (ok. 1609 r., 1923 r.). Prostokątna kaplica przykryta jest dwuspadowym dachem z manierystycznym szczytem. W prezbiterium zachowało się sklepienie sieciowe z dekoracyjnymi wspornikami przedstawiającymi winorośl.

Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kostomłotach to gotycka świątynia z połowy XIV w., rozbudowana w stylu renesansowym ok. 1550 r. oraz w latach 1582-1585, a następnie w formach neogotyckich w latach 1818-1819. Wzmiankowany był już w 1201 r. Budowla jest murowana z cegły i łamanego kamienia, tynkowana, z prezbiterium, zakrystią i kaplicą oszkarpowanymi w narożach. Neogotycka wieża zwieńczona została ostrosłupowym, załamanym hełmem. W fasadzie znajduje się portyk z ostrołukowymi uskokowymi ościeżami, zwieńczony wimpergą. Zachował się również zamurowany, piaskowcowy portal wczesnorenesansowy z ok. 1550 r. oraz fragmenty diamentowego sgraffita. Południowa kruchta wieńczy się renesansowym szczytem attykowym.

Bardzo interesującym przykładem wielofazowej architektury sakralnej jest kościół pw. Matki Bożej Różańcowej w Brzezynie, wyróżniający się nietypową bryłą. Wzmiankowany już w 1 połowie XIV w., zachował z późniejszej fazy budowy ceglane prezbiterium (do wysokości sklepień), zakrystię, fragmenty murów nawy (do jednej trzeciej wysokości) oraz oszkarpowaną podstawę wieży. Około 1600 r. część murów nawy zastąpiono ścianami o konstrukcji szachulcowej. W 1620 r. w nawie wzniesiono manierystyczne emporie i ambonę. W 1707 r. przeprowadzono naprawę wieży, nad nawą i prezbiterium założono stropy belkowe oraz przekształcono otwory okienne w prezbiterium. Obecnie świątynia ma układ jednonawowy, z oszkarpowanymi murami prezbiterium oraz dolnymi partiami nawy i wieży wykonanymi z cegły. Górna część ścian nawy została zrealizowana w technice szachulcowej, natomiast górna partia wieży – w konstrukcji słupowej. Otwory okienne prezbiterium zostały wkomponowane w gotyckie maswerki. Na ścianach prezbiterium zachowały się wsporniki oraz zarysy dawnego sklepienia. W nawie znajduje się belkowy strop wsparty na centralnym, tzw. storczykowym słupie, pochodzącym z 1707 r.

Znaczna część gotyckich kościołów została rozbudowana w epoce baroku, m.in. w: Ciechowie (1555 r., XVIII w.), Konarach (1396 r., koniec XIV w., XVII w.), Dębicach (XV/XVI w., 1 poł. XVIII w.), Lusinie (1 poł. XV w., 1731 r.), Mrozowie (1353 r., 1686 r., 1805 r.), Jarosławiu (XIV w., 1705 r., 1928-1929), Mieszkowie (koniec XV w., 2 poł. XVIII w.), Piotrowicach, pw. św. Katarzyny (2 poł. XV w., 1754 r.), Chomiąży (XV w., 1683 r.), Wrocławicach (1615 r., 2 poł. XIX w.).

Kościół w Chomiąży, wzmiankowany już w 1224 r., został w początkach XV w. zastąpiony gotyckim budynkiem. W latach 1693-1696 przeszedł gruntowną przebudowę: wykonano sklepienie kolebkowe z lunetami w prezbiterium, wprowadzono pilastrowe podziały ścian oraz nowy hełm wieży. Kościół

w Wichrowie, wzniesiony w 1755 r. na fragmentach wcześniejszego, XV-wiecznego obiektu, został w 1850 r. powiększony o wieżę. Kościół pw. Narodzenia NMP w Miękinii, wzmiankowany w 1335 r., został w końcu XV w. przebudowany w stylu gotyckim, a następnie gruntownie przebudowany w 1710 r.

Pośród wymienionych świątyń wyróżnia się kościół pw. św. Marcina w Chmielowie, posiadający ponadregionalne walory architektoniczne. Obecny budynek, wzniesiony ok. 1500 r. w stylu gotyckim, przebudowano w latach 1670-1680 w stylu wczesnobarokowym. W 1728 r. dobudowano barokową wieżę, południową kruchtę oraz zakrystię, zmieniono również kształt otworów okiennych i wprowadzono podziały ramowe elewacji. Elewacje kościoła zdobią ramowe podziały, a wieża wyróżnia się okazałymi obramieniami okien, gzymsami oraz pilastrami w wielkim porządku umieszczonymi na narożach. W prezbiterium znajduje się sklepienie krzyżowo-żebrowe, natomiast nad nawą – strop z fasetą i dekoracją geometryczną, nad którym widoczny jest wczesnobarokowy strop z malowaną dekoracją akantową (zachowaną w partii strychu). Przypuszcza się, że autorem przebudowy był Martin Frantz Młodszy.

Świątynie wznoszone w dobie baroku (XVII-XVIII w.), zwykle budowane na miejscu starszych obiektów, podobnie jak wcześniejsze, mają zazwyczaj skromny charakter. Są to najczęściej kościoły jednonawowe, z wyodrębnionym prezbiterium i wieżą od strony zachodniej. Z tego okresu pochodzą m.in. kościoły w Głosce (XVIII/XIX w.), Świdnicy Polskiej (1749 r.), Wrocisławicach (1615 r., 2 poł. XIX w. – z drewnianą, szalowaną wieżą umieszczoną nad nawą), Piekarach (1723 r.), Świętem (1739 r.), Krynicznie (1753 r.), Wilkszynie (1721 r.), Mrozowie (1686 r.), Godkowie, Siedmiodrożycach oraz Paździornie (ok. 1750 r., 1813 r., 1880 r. – przebudowany w stylu klasycystycznym i neogotyckim). Większość z tych świątyń była wzmiankowana już w XIII w. i prawdopodobnie część z nich zachowała w swych murach średniowieczne relikty.

Do ciekawszych barokowych kościołów o ponadregionalnych walorach architektonicznych należą świątynie w Świdnicy Polskiej i Wilkszynie. Obie mają barokową bryłę, salowe wnętrza, półkoliście zamknięte okna oraz elewacje zdobione typową dla epoki artykulacją – tynkową dekoracją ramową w Świdnicy Polskiej i podziałami pilastrowymi w Wilkszynie. Kościół w Świdnicy Polskiej, późnobarokowy, wzniesiony w 1749 r., posiada neobarokową wieżę dobudowaną w 1885 r., a wnętrze nawy nakryte jest stropem fasetowym.

Kościół XIX-wieczne były w większości budowane jako świątynie ewangelickie. Część z nich reprezentuje charakterystyczną dla tego okresu różnorodność stylową. Przykładowo, kościół pw. Matki Bożej Anielskiej w Udaninie (1841-1842) utrzymany jest w stylu arkadkowym (Rundbogenstil), nawiązującym do twórczości Karla Friedricha Schinkla. Kościół w Białkowie, zbudowany w 1848 r., reprezentuje styl neoromański. Z kolei kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej w Lutyni, wzniesiony w 1857 r. dla upamiętnienia setnej rocznicy zwycięskiej bitwy armii pruskiej nad wojskami austriackimi, nosi cechy klasycyzmu. Interesującym obiektem jest także ewangelicki kościół w Piotrowicach, wzniesiony w latach 1882-1883, który niestety obecnie jest opuszczony i ulega degradacji. Natomiast kościół pw. Najświętszej Marii Panny w Bogdanowie to dawna kaplica cmentarna, wzniesiona w 1867 r.

Na terenie Powiatu Średzkiego z kościołów XIX-wiecznych najliczniej reprezentowane są kościoły neogotyckie. Budowle te, zazwyczaj murowane, czasem są tynkowane, jak np. dawny kościół ewangelicki w Mieczkowie (1867 r.), obecnie pełniący funkcję magazynu, wznoszono często na planie prostokąta z wielobocznymi apsydami od wschodu. Częściej jednak spotykane są neogotyckie świątynie o elewacjach licowanych cegłą, ozdobione zestawem detali architektonicznych nawiązujących do średniowiecza. Przykładami są: kościół w Brzezince Średzkiej (1863-1868), inspirowany architekturą pomorską i brandenburską, kościół w Kwietnie (1891 r.), świątynia w Osieku (1879 r.), kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Malczycach (1905 r.), kościół w Ramułowicach (1870-1874), zaprojektowany przez znanego wrocławskiego architekta Carla Johanna Lüdeckego, który był również autorem jego wyposażenia, kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Szczepanowie (1864-1867), oszkarpowany, z charakterystyczną pasową dekoracją ścian oraz schodkowymi szczytami transeptu.

Szczególnie cenne architektonicznie są dwa kościoły autorstwa Hansa Poelziga, wybitnego architekta wczesnego modernizmu:

Kościół pw. Matki Boskiej Różańcowej w Wilczkowie, dawniej ewangelicki, wzniesiony w latach 1902-1905, nawiązujący do form wcześniejszej świątyni oraz do tradycji wiejskiego, protestanckiego budownictwa na Śląsku. W elewacjach wyodrębniono podziały ramowe w tynku, nawiązujące do konstrukcji ryglowej poprzedniego kościoła (podziały te zostały usunięte podczas wymiany tynków w 1997 r.).

Kościół ewangelicki w Malczycach, obecnie cerkiew prawosławna pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, wzniesiony w latach 1906-1907. Również tutaj zastosowano tynkowane podziały ramowe. W celu uzyskania spójności stylistycznej, Poelzig zaprojektował także wyposażenie wnętrza. W 1951 r. utworzono tu parafię prawosławną. Wnętrze prezbiterium zostało przebudowane – rozebrano częściowo ołtarz i zainstalowano ikonostas przeniesiony z cerkwi św. Archaniola Michała we wsi Kulno, powiat leżajski.

Kościół, zwłaszcza te wznoszone przed XIX w., były zwykle otoczone cmentarzami przykościelnymi, tworzącymi wraz ze świątyniami chronione zespoły architektoniczne. Najstarsze z nich powstały równocześnie z budową kościołów i pełniły funkcję lokalnych nekropolii. Obecnie większość tych cmentarzy została zlikwidowana, nagrobki usunięto, a teren splantowano i zagospodarowano na nowo. Niemniej jednak wiele z nich zachowało dawne mury oraz starodrzew, co czyni je szczególnie cennym elementem dziedzictwa kulturowego.

Do rejestru zabytków wpisane są cmentarze przykościelne w: Cesarzowicach – otoczony murem obronnym z szeregiem strzelnic z 1 połowa XVII w., w Lutyni – przy kościele pw. św. Józefa Oblubieńca, z murem obronnym i bramą z 1608 r., w Źródłach – z murem obronnym z 1610 r., w Piotrowicach, Różanie, Udaninie, Ujeździe Górnym, Konarach, Pichorowicach, Piekarach, Bukówku, Damianowie, Wilkowie Średzkim, Lusinie, Jarosławiu, Gościławiu i Kostomłotach – wszystkie datowane na okres od XIII do XVII w. W murach cmentarnych w Jarosławiu, Kostomłotach i Ujeździe Górnym zachowały się krzyże pokutne (pojednania) z XIV-XV w. Z kolei w Konarach, przy murze cmentarnym, znajdują się cztery kapliczki słupowe datowane na okres od XIV do XX w.

5.4.5. Cmentarze

Od XIX w. cmentarze zaczęto lokować poza zabudową wsi. Na terenie Powiatu Średzkiego zachowały się zarówno cmentarze, jak i miejsca po cmentarzach ewangelickich (m.in. w Konarach, Chomiąży, Sikorzycach, Kwietnie, Wilkostowie, Pielaszkowicach, Czernej, Kostomłotach, Kadłubie, Wilczkowie i Chmielowie), jak i katolickich (m.in. w Lutyni, Źródłach, Miękini, Brzezynie, Prężycach, Wilkszynie, Świdnicy Polskiej, Ciechowie, Juszczynie, Gałowie, Zawadce, Bogdanowie i Chmielowie). W Środzie Śląskiej istniał również cmentarz żydowski, założony w 1844 r. przy ul. Górnej. Został on zniszczony w XX w, a na jego miejscu wybudowano szkołę.

Część dawnych cmentarzy ewangelickich jest nadal użytkowana jako katolickie, m.in. w Białkowie, Brzezynie (z 1 poł. XIX w.), Brzezince Średzkiej, Krępicach, Lenartowicach, Dębicach, Mieczkowie i Piotrowicach.

W rejestrze zabytków ujęto m.in.: cmentarze ewangelickie w Damianowie, Bukówku, Konarach i Pielaszkowicach, cmentarze parafialne w Udaninie i Ujeździe Górnym, cmentarz katolicki przy Placu Wolności w Środzie Śląskiej. Pozostałe cmentarze figurują w gminnych ewidencjach zabytków.

Cmentarze, jako przestrzenie kształtowane zgodnie z regułami kulturowymi, religijnymi i tradycją pochówku, stanowią cenne dziedzictwo. Wyróżniają się zachowanymi przykładami sztuki sepulkralnej, układem alejek i starodrzewem. Dotyczy to również cmentarzy nieczynnych, które zachowują wysoką wartość kulturową – zarówno materialną, jak i niematerialną.

5.4.6. Zabytki techniki

Ważnym elementem dziedzictwa kulturowego Powiatu Średzkiego są również zabytki techniki, występujące w postaci zespołów przestrzennych – budynków i budowli technicznych z infrastrukturą (np. kopalnie, młyny, stacje kolejowe, fabryki, gorzelnie, cukrownie, obiekty komunalne, strażnice pożarnicze), obiektów pojedynczych - budowli inżynierskich, także liniowych (np. rurociągi, linie energetyczne), obiektów ruchomych - urządzeń technicznych, maszyn, narzędzi, instrumentów pomiarowych, środków transportu itd.

Wśród cenniejszych obiektów na terenie Powiatu Średzkiego znajdują się m.in.: stocznia rzeczna w Malczycach – z murem lodowym w kanale wyjściowym, masztem wiatrowskazu i transformatorem na pirsie; autostrada A4 otwarta w 1936 r., z zespołem zabytkowych wiaduktów na przecięciach z drogami lokalnymi; cukrownie: Zespół Cukrowni Graftlich-Limburg-Strium'sche Zuckerfabrik w Piotrowicach oraz zespół budynków Cukrowni Macoszyn w Malczycach, czy zespół budynków dawnej fabryki celulozy i papieru – w Malczycach. Ponadto młyny, gorzelnie (np. w Jakubkowicach), transformatory, etc.

Infrastruktura kolejowa obejmuje stacje w Udaninie, Ujeździe Górnym i Łagiewnikach Średzkich (budynek stacyjny nie zachowany) – przy linii Malczyce–Udanin, otwartej w 1895 r., stacje w Miękinii, Środzie Śląskiej i Malczycach – przy linii Wrocław–Legnica budowanej w latach 1843-1844.

5.4.7. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty stanowiące wyposażenie kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie główne kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne w całym jego bogactwie – od sprzętów stolarskich, przez tkaniny i witraże, po dzieła ludwisarskie. Do zabytków ruchomych zaliczane są również elementy wystroju wnętrz budowli, które posiadają cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in. rzeźby, płaskorzeźby, polichromie ścienne i stropowe, mozaiki, sztukaterie oraz różnorodne detale architektoniczne.

Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, które wyróżniają się wysokim poziomem wykonania i dokumentują historyczne style oraz techniki artystyczne i rzemieślnicze. Do tej kategorii należą m.in. rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki, a także elementy wyposażenia wnętrz, takie jak piece czy kominki.

Warto wspomnieć również o muzealiach zgromadzonych w Muzeum Bitwy pod Lutynią oraz w Muzeum Regionalnym w Środzie Śląskiej, gdzie znajduje się słynny Skarb Średzki – unikalne znalezisko z XIV w., uznawane za jedno z najcenniejszych w Europie Środkowej. Skarb ten obejmuje m.in. złotą biżuterię, monety oraz koronę, która mogła należeć do żony cesarza Karola IV.

Na terenie Powiatu Średzkiego najcenniejsze zabytki ruchome znajdują się w kościołach. Znaczna ich liczba została wpisana do rejestru zabytków ruchomych – m.in. wyposażenie kościołów w Piotrowicach, a także w Chmielowie, Świdnicy Polskiej, Wichrowie i Wilkowie Średzkim (gmina Kostomłoty).

Większość kościelnego wyposażenia to obiekty barokowe i XIX-wieczne. Wśród najcenniejszych zabytków ruchomych Powiatu Średzkiego znajdują się dzieła reprezentujące różne epoki i style artystyczne:

- Brzezina – manierystyczne empory i ambona zdobione malowidłami Johanna Bendela z 1620 r., przedstawiającymi sceny ze Starego i Nowego Testamentu, opatrzone inskrypcjami biblijnymi i imionami fundatorów. Ponadto gotycki tryptyk (ok. 1480 r.) z Madonną z Dzieciątkiem, św. Katarzyną i biskupem, figury Madonny Służebniczki Świątyni (koniec XV w.) i Madonny z Dzieciątkiem na sierpnie księżycy (ok. 1510 r., autor: Mistrz Figur Lubińskich), a także manierystyczne chrzcielnica i ława kolatorska (ok. 1600 r.).
- Chomiąża – polichromie z pocz. XVIII w., w tym największy fresk przedstawiający Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny (autor niepewny, związany z opactwem w Lubiążu), dwa barokowe obrazy: Maria z Dzieciątkiem i Św. Jadwiga. Ponadto bogate, barokowe z XVII-XVIII w.: większości drewniane polichromowane oraz olejne obrazy na płótnie i chrzcielnica z marmuru.

- Malczyce – pierwotne wyposażenie kościoła ewangelickiego (obecnie prawosławnego) z 1906 r., zaprojektowanego przez Hansa Poelziga, obejmuje m.in. mensę ołtarzową, ambonę, chrzcielnicę, krucyfiks, prospekt organowy i żyrandole. Ikonostas i kiwoty pochodzą z 4 ćw. XIX w. i zostały przeniesione w 1951 r. z cerkwi św. Archaniola Michała we wsi Kulno (pow. leżajski).
- Świdnica Polska – barokowe obrazy w ołtarzach bocznych: Męczeństwo św. Barbary autorstwa Michaela Leopolda Willmanna (ok. 1700 r.) oraz Św. Apollonia przypisywany J.H. Kynastowi, obraz szkoły Willmanna oraz dzieło Wypędzenie z raju Adama i Ewy Maxa Raucha z 1936 r.
- Wilkszyn – bogaty barokowy wystrój autorstwa artystów zatrudnionych w opactwie cystersów w Lubiążu. Na sklepieniu nawy plafony z freskami Georga Wilhelma Neunhertza z 1721 r., przedstawiające Tróję Świętą i Świętą Rodzinę, uzupełnione dekoracją sztukatorską.
- Wilków Średzki – gotyckie malowidła ściennie z ok. 1400 i 1500 r., m.in. św. Krzysztof, Sąd Ostateczny, św. Jan Ewangelista i Maria. Ponadto renesansowa chrzcielnica z piaskowca (ok. 1570 r.).
- Wilczków – kościół katolicki gotyckie, wielostrefowe polichromie o bogatym programie ikonograficznym (2 poł. XIV w. lub 4 ćw. XIV w. lub XV w.).
- Źródła – późnoromańska chrzcielnica, gotyckie sakramentarium, rzeźby (XV/XVI w.) przedstawiające św. Annę Samotrzeć i św. Jadwigę oraz barokowy ołtarz główny z lat 1787-1788 autorstwa Johanna Hartmanna z Barda.

Warto też wspomnieć o figurce Madonny Średzkiej z XV w. oraz drewnianej, gotyckiej grupie Grupa Ukrzyżowania z kościoła Św. Andrzeja w Środzie Śląskiej.

Cenne zespoły płyt nagrobnych i epitafiów renesansowych, manierystycznych i barokowych znajdują się w kościołach i na cmentarzach przykościelnych m.in. w Proszkowie (1580-1623), Szczepanowie (XVI-XVII w.), Brzezynie (1540-1619), Budziszowie (XVI-XVIII w.), w kościele M.B. Różańcowej w Wilczkowie (XVI-XVII w.) a także w Gałowie, Chmielowie, Paździornie i Karczycach.

Wolnostojące pomniki z barokowymi figurami św. Jana Nepomucena znajdują się m.in. w: Gałowie i Wilkszynie (poł. XVIII w.), Świdnicy Polskiej (1772 r.), Środzie Śląskiej (1728 r., przy dzwonnicy kościoła św. Andrzeja), Ciechowie (1726 r., u zbiegu ul. Jaworowej i Lipowej), a także w Krynicznie, Świętem Kostomłotach, Osieku, Piotrowicach, Gościławiu, Piekarach (1760 r.) oraz w Pichorowicach. W Piotrowicach, w ogrodzie jednej z zagród, znajdują się rzeźby św. Jana Nepomucena oraz Grupa Ukrzyżowania.

Na terenie Powiatu Średzkiego znajdują się liczne kamienne krzyże pokutne (pojednania). Zachowały się najczęściej w murach cmentarzy przykościelnych, ścianach kościołów lub jako adaptowane kapliczki (np. w Samborzu). Znajdują się one m.in. w miejscowościach: Bogdanów, Kostomłoty, Piotrowice – pięć granitowych krzyży pokutnych wkomponowanych w mur ogrodzeniowy zespołu pałacowego, Sobkowice, Świdnica Polska, Wichrów – trzy krzyże, Lusina, Pielaszkowice, Jarosław, Pichorowice, Udanin, Karczyce, Lutynia, Chomiąża, Kulin, Ogrodnica, Rakoszyce, Rzeczyca, Ujazd Górny, Łagiewniki Średzkie.

Kolumny maryjne zachowały się np.: na głównym dziedzińcu folwarku w Bogdanowie (1778 r.), przy dawnym skrzyżowaniu dróg w Osieku (XVII/XVIII w.), w Ujeździe Górnym, przy domu nr 54, w Pichorowicach, w ogrodzie przy domu nr 21.

Krzyże wotywno o okazałych, kamiennych formach znajdują się m.in. w Kostomłotach i Świdnicy Polskiej. Kapliczki słupowe – skromne, lecz o walorach artystycznych, zachowały się m.in. w Paździornie, Ramułowicach, a także jako zespoły w Gościławiu, Pichorowicach i Piekarach. Artystycznie opracowane krzyże przydrożne można zobaczyć w Gościławiu (przy zagrodzie nr 23) oraz w Ujeździe Dolnym (przy domu nr 33).

W Kostomłotach zachował się również unikatowy, średniowieczny pręgierz.

5.4.8. Zabytki archeologiczne

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie powiatu pochodzą z epoki kamienia. Na północ od Kostomłotów odkryto relikty osadnictwa późnopaleolitycznego i mezolitycznego, m.in. w Głosce oraz w Brodnie. W środkowym okresie tej epoki, mezolicie (8300-4500 p.n.e.) – obszar ten przemierzała ludność kultury chojnicko-pieńkowskiej, po której pozostały liczne ślady obozowisk.

W młodszym okresie epoki kamienia – neolicie (4500-1800 p.n.e.), prowadzona przez ludność gospodarka agrarna przyczyniła się do zapoczątkowania osiadłego trybu życia, co z kolei wpłynęło na rozwój budownictwa – zaczęto budować stabilne domy słupowe oraz naziemne konstrukcje megalityczne. Odnotowano obecność kilku ówczesnych kultur archeologicznych, m.in. kultury lendzielskiej, kultury ceramiki wstęgowej rytej (Kostomłoty), kultury ceramiki wstęgowej klutej (Brodno), kultury pucharów lejkowatych (Brodno, Głoska, Kryniczno, Szczepanów, Zakrzów), kultury amfor kulistych (Samborz), kultury paraneolitycznej, dawniej zwane kulturą ceramiki dołkowo-grzebykowej (Brodno).²

We wczesnym okresie epoki brązu (1800-1300 p.n.e.) dominowały kultury unietycka (Zabłoto, Samborz, Kostomłoty, Wilków, Chomiąża) i przedłużycka (Piekary, Białków, Brodno, Brzezinka Średzka). W okresie późnym epoki brązu (1300-700 p.n.e.) nastąpił rozwój kultury łużyckiej, który przyniósł znaczny wzrost liczby osad i cmentarzysk ciałopalnych – np. Brodno i Słup, rozległe cmentarzyska w Samborzu, Księgienicach i Piekarach czy grodziska w Chwalimierzu i Wojczycach. W okresie halsztackim (700-400 p.n.e.) osadnictwo łużyckie stopniowo zanikało, choć niektóre osady i cmentarzyska wciąż funkcjonowały.

W okresie lateńskim (IV-I w. p.n.e.) – epoka żelaza – dominującą grupą byli Celtowie (Brzezinka Średzka), a pod koniec tego okresu pojawiła się ludność kultury przeworskiej, która trwała również w czasach wpływów rzymskich (I–IV w. n.e.). Na terenie ziemi średzkiej jest znana od swoich najstarszych faz, a jej mikroregion osadniczy składający się z kilku osad i cmentarzysk zaczyna kształtować się wzdłuż brzegów Odry, szczególnie w okolicach miejscowości Brodno, Słup i Księgienice, a także, w okolicy miejscowości Przedmoście.

Okres wędrówek ludów (375-VI/XVII n.e.) doprowadził do załamania procesów osadniczych, które odnowiły się we wczesnym średniowieczu. Znane są liczne ślady osadnictwa z tego okresu. Pod koniec wczesnego średniowiecza (XII-1 poł. XIII w.) pojawiały się pierwsze wzmianki pisane o osadach, dających początek obecnym miejscowościom, np. Cesarzowice (1155 r.), Wilkszyn (1175 r.), Brzezina (1202 r.), Bogdanów (1201 r.), Godków (1175 r.), Raszków (1202 r.), Ciechów (1218 r.). Od połowy XII w. funkcjonował targ w Środzie Śląskiej, która w 1208 r. została lokowana na prawie flamandzkim, a w 1235 r. – na prawie magdeburskim.

W późnym średniowieczu (XIII-XV w.) nastąpił dalszy rozwój osadnictwa, który trwa nieprzerwanie do dziś. Wówczas też po raz pierwszy pojawiały się wzmianki o większości miejscowości z terenu gminy. Szczególnie intensywny rozwój osadnictwa nastąpił od 2 połowy XIII w., co wiąże się z falą kolonizacji.

Wśród ciekawszych pod względem turystycznym obiektów warto wymienić grodziska datowane na średniowiecze, m.in. w: Krynicznie, Mrozowie, Kadłubie (grodzisko Jabłonki), Paździornie, Ciechowice (dwa grodziska), Brzeziu, Głosce, Piotrowicach, Słupie, Szymanowie (na wzgórzu Popiel), Zawadce oraz niezachowane w Chwalimierzu, gdzie pod koniec XIX w. na jego miejscu wzniesiono murowany budynek zarządcy folwarku, określany do 1945 r. jako pałac myśliwski. Grodziska te mają duży potencjał turystyczny.

² Archeologia Ziemi Średzkiej. Katalog Wystawy, Muzeum Regionalne w Środzie Śląskiej, Środa Śląska 2024

5.5. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki uznane za część własnego dziedzictwa. Dziedzictwo niematerialne to rodzaj dziedzictwa, które jest przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Dziedzictwo niematerialne obejmuje: tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako narzędzie przekazu, spektakle i widowiska, zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne, wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki, umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem. Większość tych elementów na terenie gminy Prusice nie była naukowo badana.

Obowiązkiem władz gminnych jest podjęcie działań mających na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie i przekazywanie następnym pokoleniom, w szczególności przez edukację formalną i nieformalną. Ochrona skupia się głównie na procesach przekazywania elementów dziedzictwa niematerialnego z pokolenia na pokolenie, (np.: w opowieściach, pieśniach, obrzędach rodzinnych, ceremoniach lokalnych czy w przekazie umiejętności z ojca na syna albo z mistrza na ucznia), a nie na wytwarzaniu konkretnych środków, za pomocą których jest wyrażane (takich jak przedstawienia taneczne, pieśni, instrumenty muzyczne czy rzemiosło).

Powiat Średzki przynależy do województwa dolnośląskiego. Skomplikowana historia Ziem Odzyskanych, niemal całkowita wymiana ludności po 1945 r., pozbawiła region ciągłości kulturowej. Charakterystyczną cechą obecnego Dolnego Śląska jest złożoność kulturowa, wielokulturowość występująca w płaszczyźnie etnicznej, narodowej i religijnej. Na przedwojenne, przeważnie niemieckie dziedzictwo kulturowe odgrywające ogromną rolę w kształtowaniu wizerunku regionu, nałożyło się bogactwo tradycji przyniesionych przez powojennych migrantów. Na teren powiatu osiedli przybysze z Polski centralnej, Polski Kresowej, Ukrainy i łemkowszczyzny (Akcja „Wisła”), a współcześnie osiedlają się tu mieszkańcy Wrocławia, zwłaszcza w miejscowościach położonych bliżej miasta.

Współistnienie na Dolnym Śląsku wielu kultur prowadziło do powstania kultury współczesnej, co szczególnie dobrze czytelne jest w języku regionu. Gwary osadników nawarstwiały się i mieszały ze sobą. Doprowadziło to do powstania dialektów mieszanych, w następnym etapie - do integracji językowej. W wyniku procesu integracji językowej powstała polszczyzna ogólna z niewielkimi elementami gwarowymi różnej genezy, w zależności od pochodzenia jej użytkowników. Obecny dialekt regionu nie był naukowo badany.

Podobnie jak na terenie całego Dolnego Śląska, przez mieszkańców i kościoły kultywowana jest tradycja oraz obrzędowość katolicka: uczestnictwo w świątach roku liturgicznego (Wielkanoc, Boże Ciało, Boże Narodzenie i wiele innych), dbałość o miejsca kultu oraz nagrobki na cmentarzach, zwyczaj pielgrzymowania do sanktuariów. Z obrządkami kościelnymi wiążą się również uroczystości patriotyczne, które zwykle posiadają oprawę religijną.

Dziedzictwo niematerialne najlepiej wyraża się poprzez działalność Kół Gospodyń Wiejskich oraz zespołów folklorystycznych, z których repertuarze znajdują utwory ludowe z różnych regionów Polski, pieśni patriotyczne, obrzędowe, okolicznościowe, itp. Na terenie powiatu działają: zespół folklorystyczny Dolnoślązacy z Ciechowa, zespół ludowy Kostomłocianie, dziecięcy zespół ludowy Kostoludki, zespół ludowy Cicha Woda z Udanina – organizujący imprezę „Folk biesiady”, zespół ludowy Udanianki, zespół Radośni z Wróblowic, kapela Polanie ze Środy Śląskiej przypominająca piękno tradycji i zwyczajów – bierze także udział w łemkowskich watrach i peczenicach, a w repertuarze posiada piosenki biesiadne i ludowe z regionów całej Polski, także piosenki ukraińskie i łemkowskie oraz własną twórczość artystyczną, ponadto Średzka Orkiestra Dęta oraz średzka kapela podwórkowa Biesiadni im. Zbyszka Bobera prezentująca m.in. przeboje polskiej muzyki rozrywkowej, piosenki biesiadne, patriotyczne, klimaty lwowskich Batiarów i warszawskiej Pragi oraz standardy klasyki światowej i wiele innych. Także kapela ludowa Kulinianie z Kulina powstała

z potrzeby uatrakcyjniania obchodów świąt i uroczystości ludowych, oraz wspólnego śpiewania. Jej repertuar to piosenki ludowe głównie regionu małopolskiego, rzeszowskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego oraz piosenki kresowe z byłych województw: lwowskiego i stanisławowskiego – skąd pochodzi większość mieszkańców Kulina. Okazjonalnie zespół wykonuje też piosenki z repertuaru kapeli polonijnej „Małego Władzia” i z folkloru romskiego oraz przedstawienia o podłożu teatralnym takie jak: „Herody”, „Kopanie ziemniaków”.

Większość imprez organizowanych przez zespoły i gminne ośrodki kultury ma charakter otwarty i jest kierowana do wszystkich mieszkańców regionu. Najczęściej zespoły uczestniczą w imprezach i uroczystościach z okazji świąt kalendarzowych i kościelnych powszechnie obchodzonych w Polsce, jak Dzień Kobiet, Dzień Matki, Dzień Dziecka, opłatek lub wieczór kolęd, jajeczko lub baba wielkanocna, wianki czy Noc świętojańska, dożynki, zabawy taneczne: Andrzejki, Mikołajki, Sylwester, Ostatki i inne. Biorą udział w wielu wydarzeniach: uroczystości kościelne, jak procesja na Boże Ciało, śpiewanie podczas mszy w okresie Bożego Narodzenia, targi żywności, stoły wielkanocne, stoły bożonarodzeniowe, imprezy organizowane przez władze samorządowe, pikniki, spotkania, jubileusze, koncerty charytatywne i oczywiście dożynki.

5.6. Obiekty zabytkowe będące w gestii Powiatu Średzkiego

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane, spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd powiatu powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest Powiat Średzki;
- kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze Powiatu Średzkiego.

Powiat Średzki jako właściciel tych zabytków jest ustawowo zobligowany do opieki nad nimi, utrzymywania w dobrym stanie technicznym, prowadzenia remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych powiat powinien dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcił do dłuższych pobytów.

W zasobie nieruchomości Powiatu Średzkiego jest 8 obiektów zabytkowych. Wszystkie obiekty ujęte są w gminnej ewidencji zabytków. Wykaz obiektów przedstawiono poniżej, w Tabeli nr 1.

Tabela nr 1. Wykaz obiektów zabytkowych stanowiących własność Powiatu Średzkiego

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	NR
1	Środa Śląska	dom mieszkalny, ob. Siedziba Służby Drogowej	ul. Świdnicka	33
2	Środa Śląska	budynek, ob. nieruchomość oddana w użyczenie dla Gminy Środa Śląska	ul. św. Andrzeja	4
3	Środa Śląska	budynek	ul. Kilińskiego	28-30
4	Środa Śląska	budynek, ob. Placówka Opiekuńczo-Wychowawcza Typu Socjalnego	ul. Kilińskiego	30
5	Środa Śląska	budynek gospodarczy	ul. Kilińskiego	30a
6	Środa Śląska	pałac, ob. Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy im. J. Korczaka w Środzie Śląskiej	ul. Kilińskiego	33
7	Środa Śląska	biurowiec, ob. Siedziba Starostwa Powiatowego	ul. Wrocławska	2
8	Środa Śląska	budynek, ob. Powiatowy Zespół Szkół nr 1 im. Mikołaja Kopernika w Środzie Śląskiej	ul. Wrocławska	10-12

Zabytki będące własnością Powiatu Średzkiego to głównie budynki użyteczności publicznej, które pełnią lub pełniły funkcje administracyjne, edukacyjne i opiekuńcze. Większość tych obiektów jest wciąż użytkowana, co sprzyja ich bieżącemu utrzymaniu. Jednakże niektóre z nich wymagają prac konserwatorskich lub modernizacyjnych. Na przykład, pałac przy ul. Kilińskiego 33, mimo pełnienia funkcji ośrodka szkolno-wychowawczego, wymaga przeprowadzenia renowacji elewacji czy wnętrza, aby zachować swoje walory zabytkowe. Podobnie, budynki przy ul. Wrocławskiej 10 i 12, ze względu na wiek, wymagają modernizacji instalacji czy dostosowania do współczesnych standardów użytkowych. Brak regularnych prac konserwatorskich może prowadzić do pogorszenia stanu technicznego tych budynków. Ponadto, zmiany w strukturze własności lub funkcji mogą zagrażać ich integralności zabytkowej.

Zabytki będące własnością Powiatu Średzkiego stanowią ważny element dziedzictwa kulturowego regionu. Ich różnorodność funkcjonalna i architektoniczna świadczy o bogatej historii. Aby zachować te obiekty dla przyszłych pokoleń, konieczne jest opracowanie kompleksowego programu konserwacji i adaptacji, uwzględniającego zarówno ich wartość historyczną, jak i potrzeby współczesnych użytkowników.

5.7. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.7.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Średzkiego znajdują się 295 zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków, w tym 37 stanowisk archeologicznych (Tabela nr 1). Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie powiatu. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim – rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Liczba zabytków wpisanych do rejestru zabytków w poszczególnych gminach powiatu kształtuje się następująco:

- Gmina Kostomłoty – 51 obiektów, w tym 9 stanowisk archeologicznych,
- Gmina Malczyce – 25 obiektów, w tym 1 stanowisko archeologiczne,
- Gmina Miękinia – 56 obiektów, w tym 12 stanowisk archeologicznych,
- Gmina Środa Śląska – 105 obiektów, w tym 10 stanowisk archeologicznych,
- Gmina Udanin – 58 obiekty, w tym 5 stanowisk archeologicznych.

W tabelach poniżej przedstawiono obiekty wpisane do rejestru zabytków z poszczególnych gmin powiatu. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków przedstawiono w rozdziale poniżej.

Tabela nr 2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Kostomłoty

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	NR	REJESTR ZABYTKÓW	DATA WPISU REJESTRU
1	Bogdanów	Kościół fil. MB Anielskiej			A/5886	2013.08.19
2	Budziszów	Zespół folwarczny:			A/3768/720/W	1996.05.29
3	Chmielów	Kościół fil. św. Marcina			A/1161/1652	1966.05.07
4	Chmielów	Pałac		42	A/3769/487/W	1981.03.13
5	Godków	Kościół fil. 7 Boleści NMP, d. kaplica mszalna			A/6058	2017.09.20
6	Jarząbkowice	Pałac		20	A/3770/433/W	1979.03.07
7	Jarząbkowice	Park pałacowy			A/3770/433/W	1979.03.07
8	Karczyce	Kościół fil. Podwyższenia Krzyża Św.			A/1162/1661	1966.05.07
9	Kostomłoty	Historyczne założenie urbanistyczne			A/3771/399/W	1978.09.30
10	Kostomłoty	Kościół par. Podwyższenia	skwer Jana Pawła II		A/1163/1659	1966.05.07

		Krzyża Św.				
11	Kostomłoty	Cmentarz katolicki	skwer Jana Pawła II		301/A/1-2/ 04	2004.04.21
12	Kostomłoty	Mur cmentarza z bramami i kapliczką	skwer Jana Pawła II		301/A/1-2/ 05	2004.04.21
13	Lisowice	Zespół dworsko-parkowy z folwarkiem		14-16	A/3772/722/W	1996.07.25
14	Lisowice	Dwór otoczony fosą		14	A/3772/722/W	1996.07.25
15	Lisowice	Park dworski z relikiami grobowca oraz d. ogrody użytkowe			A/3772/722/W	1996.07.25
16	Mieczków	Kościół św. Andrzeja Boboli			A/1164/1660	1966.05.07
17	Mieczków	D. kościół ewangelicki, ob. magazyn		37	A/3962//658/W	1991.11.15
18	Osiek	Kościół fil. Wniebowzięcia NMP			A/1054	2008.04.18
19	Paździorno	Kościół fil. św. Apostołów Piotra i Pawła			A/748	2006.04.12
20	Piersno	Kościół fil. św. Michała Archanioła			A/1467	2009.12.14
21	Piotrowice	Kościół par. św. Katarzyny			A/1165/1663	1966.05.07
22	Piotrowice	D. kościół ewangelicki			A/1166/657/W	1991.09.18
23	Piotrowice	Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem			A/3773/688/1-3/W	1993.07.26
24	Piotrowice	Oranżeria (ruina)		52	A/3773/688/1-3/W	1993.07.26
25	Piotrowice	Dom ogrodnika			A/3773/688/1-3/W	1993.07.26
26	Piotrowice	Zabudowania folwarczne:			A/3773/688/1-3/W	1993.07.26
27	Piotrowice	Park pałacowy z grobowcem i obeliskiem			A/3773/688/1-3/W	1993.07.26
28	Ramułtowice	Kościół par. Św. Anny			A/5988	2016.01.22
29	Ramułtowice	Park dworski			A/3774/386/W	1977.03.29
30	Ramułtowice	Park dworski			A/3775/387/W	1977.03.17
31	Świdnica Polska	Kościół par. św. Jadwigi			A/1168/1666	1966.05.07
32	Wichrów	Kościół fil. Narodzenia NMP			A/972	2006.09.20
33	Wilków Średzki	Kościół fil. św. Mateusza			A/1169/1668	1966.05.07

Tabela nr 3. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Malczyce

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	NR	REJESTR ZABYTKÓW	DATA WPISU REJESTRU
1	Chelm	Zespół pałacowy:	ul. Strzegomska		A/3747/632/W	1990.04.30
2	Chelm	Pałac	ul. Strzegomska	3-5	A/3747/632/W	1990.04.30
3	Chelm	Park pałacowy	ul. Strzegomska	5	A/3747/632/W	1990.04.30
4	Chomiąža	Kościół par. św. Michała Archanioła			A/1150/1653	1966.05.07
5	Dębice	Kościół fil. św. Jadwigi			A/1151/1656	1966.05.07
6	Dębice	Zespół pałacowy:	ul. Długa		A/3748/631/W	1990.04.24
7	Dębice	Pałac (ruina)	ul. Długa		A/3748/631/W	1990.04.24
8	Dębice	Park pałacowy			A/3748/631/W	1990.04.24
9	Kwietno	Kościół fil. Chrystusa Króla, d. ewangelicki	ul. Wspólna	14	A/1027	2007.10.04
10	Kwietno	Zespół pałacowy:	ul. Wspólna		A/3749/383/W	1976.12.31
11	Kwietno	Pałac	ul. Wspólna		A/3749/383/W	1976.12.31
12	Kwietno	Rządcówka	ul. Wspólna	7	A/3749/383/W	1976.12.31
13	Kwietno	Park pałacowy			A/3749/383/W	1976.12.31
14	Kwietno	Grobowiec (?) rodu Scheiblerów	park pałacowy		A/3749/383/W	1976.12.31
15	Kwietno	Grota	park pałacowy		A/3749/383/W	1976.12.31

16	Kwietno	Wieża widokowa (sztuczna ruina)	park pałacowy		A/3749/383/W	1976.12.31
17	Malczyce	Kościół par. Niepokalanego Poczęcia NMP	ul. Mickiewicza		A/5813	2012.02.24
18	Malczyce	Kościół Zwiastowania Najświętszej Maryi Bogarodzicy, d. ewangelicki	ul. Mickiewicza	29	A/1152/673/W	1993.12.22
19	Rachów	Zespół pałacowy	ul. Jastrzębska		A/3750/633/W	1990.05.07
20	Rachów	Pałac	ul. Jastrzębska		A/3750/633/W	1990.05.07
21	Rachów	Park pałacowy			A/3750/633/W	1990.05.07
22	Wilczków	Kościół ewangelicki, ob. par. NMP Różańcowej			A/1006	2007.04.11
23	Wilczków	Zespół pałacowy:	ul. Mleczarska, ul. Długa		A/3751/634/W	1990.05.07
24	Wilczków	Park pałacowy			A/3751/634/W	1990.05.07

Tabela nr 4. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Miękinia

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	NR	REJESTR ZABYTEKÓW	DATA WPISU REJESTRU
1	Białków	Kościół fil. MB Królowej Polski			A/6025	2016.10.28
2	Białków	Dwór			A/3752/415/W	1978.06.29
3	Białków	Park dworski			A/3753/432/W	1979.03.07
4	Brzezina	Kościół fil. MB Różańcowej			A/1153/1650	1966.05.07
5	Brzezina	Zespół pałacowy:			A/3754/391/ W	1977.03.29
6	Brzezina	Dwór obronny (relikt), ob. dom ogrodnika		55	A/3754/391/ W	1977.03.29
7	Brzezina	Pałac		54	A/3754/391/ W	1977.03.29
8	Brzezina	Oficyna mieszkalna, d. stajnia (?)			A/3754/391/ W	1977.03.29
9	Brzezina	Oficyna mieszkalna		53	A/3754/391/ W	1977.03.29
10	Brzezina	Fragment muru granicznego z relikami bramy			A/3754/391/ W	1977.03.29
11	Brzezina	Park pałacowy i d. ogrody gosp.			A/3754/391/ W	1977.03.29
12	Brzezinka Średzka	Kościół par. MB Królowej Polski			A/1035	2007.12.18
13	Brzezinka Średzka	Park dworski			A/3755/436/W	1979.03.07
14	Gałów	Kościół fil. Niepokalanego Poczęcia NMP			A/1155/307	1955.12.21
15	Gałów	Zespół pałacowy		58, 59 a-b, 60	A/3756/651/W	1990.12.21
16	Gałów	Pałac (ruina)		59 a	A/3756/651/W	1990.12.21
17	Gałów	Park pałacowy			A/3756/651/W	1990.12.21
18	Gąsiorów	Oficyna mieszkalna		5	A/3757/607/W	1988.08.10
19	Gąsiorów	Dom zarządcy		6	A/3757/607/W	1988.08.10
20	Głóska	Kościół par. Wniebowzięcia NMP	ul. Kościelna	7	A/745	2006.03.31
21	Gosławice	Pałac		14	A/3758/416/W	1978.06.29
22	Gosławice	Park pałacowy			A/3767/429/W	1979.03.07
23	Kadłub	Zespół pałacowy:		1, 6-11, 14-16	207/A/03	2003.09.30
24	Lutynia	Kościół par. św. Józefa Oblubieńca	ul. Kościuszki		A/1156/985	1963.08.28
25	Lutynia	Mur obronny cmentarza z bramą	ul. Kościuszki		A/1156/985	1963.08.28
26	Lutynia	Muzeum Bitwy Lutyńskiej	ul. Kościuszki	45	A/3759/667/W	1992.07.16

27	Lutynia	Wiatrak kozłowy	ul. Wiatrakowa		A/1063	2008.05.26
28	Miękinia	Kościół par. Narodzenia NMP			A/1157/1231	1964.12.21
29	Miękinia	Pałac			A/3760/417/W	1978.06.29
30	Miękinia	Park pałacowy			A/3761/435/W	1979.03.09
31	Miękinia	Dom mieszkalny, ob. GOK		81	A/3762/394/W	1977.08.08
32	Mrozów	Kościół par. MB Zwycięskiej	ul. Wyzwolenia	17	A/1158/301	1954.03.12
33	Mrozów	Plebania	ul. Wyzwolenia	17	A/978	2006.10.16
34	Mrozów	Pałac	ul. Zamkowa	1	A/3763/392/W	1977.04.15
35	Mrozów	Park pałacowy			A/3764/393/W	1977.04.15
36	Prężyce	Pałac			A/3765/430/W	1979.03.07
37	Prężyce	Park pałacowy			A/3765/430/W	1979.03.07
38	Wilkszyn	Kościół par. św. Wawrzyńca	ul. Główna	4	A/1159/1669	1966.05.07
39	Wojnowice	Zespół obronny			164/298	1954-02-03; 2003-06-18
40	Wojnowice	Zamek z fosą, ob. Dom Pracy Twórczej SHS			164/298	1954-02-03; 2003-06-18
41	Wojnowice	Most na fosie			164/298	1954-02-03; 2003-06-18
42	Wojnowice	Zadrzewienie wokół zamku (z mostem ma stawie)			A/3766/431/W	1979.03.07
43	Wojnowice	Zespół folwarczny			198/A/03	2003.10.10
44	Żródła	Kościół fil. Krzyża Św.			A/1160/986	1963.08.29

Tabela nr 5. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Środa Śląska

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	NR	REJESTR ZABYTEKÓW	DATA WPISU REJESTRU
1	Bukówek	Kościół fil. św. Jerzego			A/1170/1651	1966.05.07
2	Bukówek	Kościół Św. Trójcy, d. ewang.			A/1171/739/W	1998.12.24
3	Bukówek	Cmentarz ewangelicki			A/1171/739/W	1998.12.24
4	Cesarzowice	Kościół fil. św. Marcina			A/1172/1202	1964.12.14
5	Cesarzowice	Cmentarz katolicki			A/1172/1202	1964.12.14
6	Cesarzowice	Mur obronny cmentarza			A/1172/1202	1964.12.14
7	Chwalimierz	Zespół pałacowy:			A/3776/395/W	1977.10.04
8	Chwalimierz	Ruina pałacu (wieża, taras, glorieta)			A/3776/395/W	1977.10.04
9	Chwalimierz	Stajnia			A/3776/395/W	1977.10.04
10	Chwalimierz	Park pałacowy			A/3777/226	1950.07.15
11	Chwalimierz	Zespół folwarczny:		7, 8, 11, 45- 48	A/3778/729/W	1997.06.05
12	Chwalimierz	Dom rządcy, ob. mieszkalny i biura		8	A/3778/729/W	1997.06.05
13	Chwalimierz	Obora I			A/3778/729/W	1997.06.05
14	Chwalimierz	Obora II			A/3778/729/W	1997.06.05
15	Chwalimierz	Obora III			A/3778/729/W	1997.06.05
16	Chwalimierz	Kuźnia			A/3778/729/W	1997.06.05
17	Chwalimierz	Stodoła I			A/3778/729/W	1997.06.05
18	Chwalimierz	Stodoła II			A/3778/729/W	1997.06.05
19	Chwalimierz	Relikty muru granicznego	pn. część założenia		A/3778/729/W	1997.06.05
20	Chwalimierz	Relikty bruku i fosy			A/3778/729/W	1997.06.05
21	Chwalimierz	Teren ogrodu gospodarczego	pd.-wsch. część założenia		A/3778/729/W	1997.06.05
22	Chwalimierz	Spichlerz			A/3778/729/W	1997.06.05
23	Chwalimierz	Stajnia			A/3778/729/W	1997.06.05
24	Chwalimierz	Stodoła			A/3778/729/W	1997.06.05
25	Chwalimierz	Relikty muru granicznego	pd. część założenia		A/3778/729/W	1997.06.05

26	Ciechów	Kościół par. MB Wspomożenia Wiernych	ul. Słoneczna	2	A/1173/1654	1966.05.07
27	Ciechów	Pałac	ul. Jaworowa	22	A/995	2007.02.01
28	Gozdawa	Pałac		8	A/3779/488/W	1981.03.13
29	Gozdawa	Park pałacowy			A/3780/587/W	1985.11.29
30	Jastrzębce	Dwór		49	320/A/04	2004.07.19
31	Jugowiec	Pałac		8	A/3781/589/W	1985.11.29
32	Jugowiec	Park pałacowy			A/3781/589/W	1985.11.29
33	Juszczyn	Dwór		19	A/3782/389/W	1977.03.29
34	Juszczyn	Spichlerz		19	A/3783/501/W	1983.03.31
35	Juszczyn	Park dworski			A/3782/389/W	1977.03.29
36	Krynitzno	Kościół par. św. Wawrzyńca			A/982	2007.01.27
37	Proszków	Kościół fil. św. Anny			A/1174/1232	1964.12.21
38	Proszków	Zespół pałacowy:		7-14	666/A/1-3/05	2005.12.06
39	Proszków	Pałac			666/A/1-3/05	2005.12.06
40	Proszków	Mur pałacowy			666/A/1-3/05	2005.12.06
41	Proszków	Park pałacowy			666/A/1-3/05	2005.12.06
42	Rakoszyce	Park pałacowy			A/3784/388/W	1977.03.29
43	Szczepanów	Kościół par. św. Szczepana			A/1178/1046	1964.01.24
44	Szczepanów	Kościół pom. Najświętszego Serca PJ			A/1179/660/W	1992.05.05
45	Szczepanów	Zespół pałacowy	ul. Długa	4	A/3785/724/W	1996.09.09
46	Szczepanów	Pałac	ul. Długa	4	A/3902/1233	1964.12.21
47	Szczepanów	Dom zarządcy ze stajnią i wozownią, ob. dom mieszkalny			A/3785/724/W	1996.09.09
48	Szczepanów	Oficyna I			A/3785/724/W	1996.09.09
49	Szczepanów	Oficyna II			A/3785/724/W	1996.09.09
50	Szczepanów	Oficyna III			A/3785/724/W	1996.09.09
51	Szczepanów	Stajnia ze spichlerzem			A/3785/724/W	1996.09.09
52	Szczepanów	Obora I, ob. magazyn			A/3785/724/W	1996.09.09
53	Szczepanów	Obora II, ob. magazyn			A/3785/724/W	1996.09.09
54	Szczepanów	Obora III, ob. magazyn			A/3785/724/W	1996.09.09
55	Szczepanów	Stodoła, ob. garaż i mieszkanie			A/3785/724/W	1996.09.09
56	Szczepanów	Młyn dworski, ob. dom mieszkalny			A/3785/724/W	1996.09.09
57	Szczepanów	Komin gorzelni			A/3785/724/W	1996.09.09
58	Szczepanów	Herbaciarnia (ruina)			A/3785/724/W	1996.09.09
59	Szczepanów	Teren d. ogrodu ozdobnego			A/3785/724/W	1996.09.09
60	Szczepanów	Teren ogrodu użytkowego, d. sad			A/3785/724/W	1996.09.09
61	Szczepanów	Mur graniczny z bramą	od zach.		A/3785/724/W	1996.09.09
62	Szczepanów	Mur graniczny z bramą	od pn. i pn.-wsch.		A/3785/724/W	1996.09.09
63	Szczepanów	Park pałacowy			A/3786/421/W	1978-09-31
64	Środa Śląska	Ośrodek historyczny miasta			A/3787/501	1959.08.24
65	Środa Śląska	Pozostałości obwarowań miejskich			A/3788/1235	1964.12.21
66	Środa Śląska	Kościół par. św. Andrzeja Apostoła	ul. Legnicka		A/1180/82	1949.03.29
67	Środa Śląska	Dzwonnica	ul. Legnicka		141/A/02/1-4	2002.11.12
68	Środa Śląska	Cmentarz katolicki	Pl. Wolności		141/A/02/1-4	2002.11.12
69	Środa Śląska	Ogrodzenie			141/A/02/1-4	2002.11.12
70	Środa Śląska	Brama			141/A/02/1-4	2002.11.12
71	Środa Śląska	D. kościół szpitalny NMP, ob. pomocniczy	ul. Legnicka		A/1181/981	1963.06.17
72	Środa Śląska	Zespół klasztorny franciszkanów:	ul. Kościuszki		A/1182/1234	1964.12.21
73	Środa Śląska	Kościół klasztorny, ob. par.	ul. Kościuszki	51	A/1182/1234	1964.12.21

		św. Krzyża				
74	Środa Śląska	Klasztor, ob. dom mieszkalny	ul. Kościuszki	60	A/1182/1234	1964.12.21
75	Środa Śląska	Zamek książęcy (relikty)			A/3789/1665	1966.05.07
76	Środa Śląska	Poczta	ul. Kolejowa	25	A/3790/710/W	1995.06.21
77	Środa Śląska	Dom mieszkalny	ul. Kościuszki	42	A/6226	2022.07.27
78	Środa Śląska	Pałac	ul. Leśna	1	A/3791/434/W	1979.03.07
79	Środa Śląska	Park pałacowy	ul. Leśna	1	A/3791/434/W	1979.03.07
80	Środa Śląska	Dom mieszkalny	ul. 1 Maja	1	A/6138	2019.04.25
81	Środa Śląska	Dom mieszkalny, ob. biura Prokuratury Rejonowej	ul. Parkowa	1	A/3792/542/W	1982.11.26
82	Środa Śląska	historyczny zespół budowlany bloku śródrynkowego	Pl. Wolności	1-5	A/6007	2016.07.05
83	Środa Śląska	Ratusz, ob. Muzeum Regionalne	Pl. Wolności	3	A/3793/1236	1964.12.21
84	Środa Śląska	Dom mieszkalny	ul. Wrocławska	15	A/6035	2016.12.29
85	Święte	Kościół par. św. Marcina			A/1183/1664	1966.05.07
86	Wojczyce	Zespół pałacowy:		1	A/3794/695/W/1-2	1994.05.16
87	Wojczyce	Pałac		1	A/3794/695/W/1-2	1994.05.16
88	Wojczyce	Park pałacowy			A/3794/695/W/1-2	1994.05.16
89	Wrocisławice	Kościół par. św. Wawrzyńca			A/1184/476	1958.12.04

Tabela nr 6. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Udanin

L.P.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	NR	REJESTR ZABYTKÓW	DATA WPISU REJESTRU
1	Damianowo	Kościół fil. św. Michała Archanioła			A/1130/1655	05.7.1966
2	Damianowo	Cmentarz przykościelny			A/1143/900/L	02.16.1990
3	Damianowo	Cmentarz poewangelicki	wśród pól, na pn. od wsi		A/1142/901/L	02.16.1990
4	Damianowo	Dwór (ruina)			A/1269/226	05.31.1950
5	Damianowo	D. owczarnia		23	A/1272/525/L	05.13.1977
6	Damianowo	Park podworski			A/1270/194	05.31.1950
7	Damianowo	Zadrzewienie dębowe wokół terenu d. łąk dworskich			A/1273/706/L	06.25.1986
8	Drogomiłowice	Kościół fil. św. Józefa Oblubieńca (d. św. Jerzego)			A/1129/1657	05.7.1966
9	Drogomiłowice	Pałac		23	A/1274/740/L	07.30.1986
10	Drogomiłowice	Park krajobrazowy			A/1271/646/L	12.21.1983
11	Gościsław	Kościół św. św. Szymona i Tadeusza Judy		43	A/1053	03.31.2008
12	Gościsław	Cmentarz przykościelny			A/1147/872/L	02.16.1990
13	Jarosław	Kościół fil. MB Częstochowskiej			A/1125/615/L	12.28.1988
14	Jarosław	Cmentarz przykościelny			A/1139/903/L	02.16.1990
15	Jarosław	Zespół pałacowy:			A/2717/987/L	10.21.1993
16	Jarosław	Park pałacowy			A/2717/987/L	10.21.1993
17	Jarostów	Park pałacowy			A/2721/648/L	12.22.1983
18	Karnice	Pałac		6	A/2719/741/L	07.30.1986
19	Karnice	Park podworski			A/2744/503/L	05.13.1977
20	Konary	Kościół par. Podwyższenia Krzyża Świętego			A/1128/1658	05.7.1966

21	Konary	Cmentarz przykościelny			A/1145/899/L	02.16.1990
22	Konary	Cmentarz poewangelicki	za wsią		A/1146/898/L	02.16.1990
23	Konary	Park podworski			A/2745/501/L	05.13.1977
24	Lusina	Zespół kościelny:			A/1124/616/L	12.28.1988
25	Lusina	Kościół fil. Narodzenia NMP			A/1124/616/L	12.28.1988
26	Lusina	Mur przy kościele			A/1124/616/L	12.28.1988
27	Lusina	Cmentarz przykościelny			A/1136/906/L	02.16.1990
28	Pichorowice	Kościół par. św. Mikołaja		51	A/1505	01.6.2010
29	Pichorowice	Cmentarz przykościelny			A/1137/905/L	02.16.1990
30	Piekary	Kościół par. św. Jana Chrzciciela			A/1126/1662	05.7.1966
31	Piekary	Cmentarz przykościelny			A/1135/908/L	02.16.1990
32	Piekary	Park podworski	przy d. szkole – Udanin 1		A/2747/647/L	12.21.1983
33	Pielaszkowice	Cmentarz poewangelicki	na pn. skraju wsi		A/1138/904/L	02.16.1990
34	Pielaszkowice	Zespół pałacowy:			A/2748/502/L	05.13.1977
35	Pielaszkowice	Pałac (ruina)			A/2748/502/L	05.13.1977
36	Pielaszkowice	Budynek mieszkalno-gospodarczy		50	A/2748/502/L	05.13.1977
37	Pielaszkowice	Spichlerz		51	A/2748/502/L	05.13.1977
38	Pielaszkowice	Oficyna mieszkalna z bramą		52	A/2748/502/L	05.13.1977
39	Pielaszkowice	Altana			A/2748/502/L	05.13.1977
40	Pielaszkowice	Stawy hodowlane			A/2748/502/L	05.13.1977
41	Pielaszkowice	Park pałacowy			A/2748/502/L	05.13.1977
42	Różana	Cmentarz parafialny	za wsią		A/1141/902/L	02.16.1990
43	Różana	Kaplica mszalna			A/1140/613/L	12.28.1986
44	Udanin	Układ ruralistyczny z nawarstwieniami archeologicznymi			536/A/05	06.10.2005
45	Udanin	Kościół fil. MB Anielskiej i Krzyża Św., d. ewangelicki			A/5927	07.3.2014
46	Udanin	Kościół cmentarny św. Urszuli			A/1122/1667	05.7.1966
47	Udanin	Cmentarz przykościelny			A/1123/940/L	02.16.1990
48	Udanin	Cmentarz parafialny	za wsią		A/1121/907/L	02.16.1990
49	Udanin	Park krajobrazowy			A/2746/506/L	05.13.1977
50	Udanin	Aleja lipowa i szpaler lipowy śródpolny			A/2720/695/L	06.25.1986
51	Ujazd Dolny	Pałac		37	A/2718/742/L	07.30.1986
52	Ujazd Górny	Kościół par. św. Marcina			A/1131/1238	12.21.1964
53	Ujazd górny	Cmentarz parafialny			A/1133/909/L	02.16.1990

5.7.2. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Średzkiego do rejestru zabytków wpisano 36 stanowisk archeologicznych. Stanowiska archeologiczne w poszczególnych gminach przedstawiają tabele poniżej (Tabela nr 7, 8, 9, 10, 11).

Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków objęte są ścisłą ochroną konserwatorską zgodnie z art. 7, ust. 1, Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. nr 162, poz. 1568). Prace porządkowe prowadzone w obrębie stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków wymagają uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Tabela nr 7. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Kostomłoty

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	NR REJESTRU	DATA WPISU	STANOWISKO (KULTURA/CHRONOLOGIA)	AZP	UWAGI
1	Bogdanów	20/285/Arch/1967	08.06.1967	grodzisko; XIII-XIV w.	82-24 AZP	
2	Jarząbkowice	10/Arch/2000	06.11.2000	grodzisko; XIV – XV w.	10/112/80-26 AZP	
3	Karczyce	32/Arch/1178/613/1987	17.03.1987	osada; wielokulturowa	11/87/80-26 AZP	
4	Karczyce	33/Arch/1179/614/1987	17.03.1987	osada; wielokulturowa	13/89/80-26 AZP	
5	Osiek	36/576/Arch/1971	05.11.1971	cmientarzysko; kultura łużycka (IX-VIII w. p. n. e.)	82-24 AZP	
6	Osiek	37/745/Arch/1974	14.12.1974	cmientarzysko; X/XI – XII w.	AZP	brak ewidencji AZP
7	Paździorno	38/184/Arch/1966	24.02.1966	grodzisko; XIII w.	1/2/81-25 AZP	
8	Piotrowice	39/ 84/Arch/1965	20.01.1965	grodzisko; XIII w.	AZP	brak ewidencji AZP
9	Zabloto	47/595/Arch/1972	10.04.1972	cmientarzysko; kultura łużycka (X-IX w. p. n.e.), okres wpływów rzymskich (II-III w. n. e.)	5/2/81-24 AZP	stan. „2” wg decyzji

Tabela nr 8. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Malczyce

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	NR REJESTRU	DATA WPISU	STANOWISKO (KULTURA/CHRONOLOGIA)	AZP	UWAGI
1	Zawadka	259/Arch/2004	30.12.2004	grodzisko; średniowiecze, z otoczeniem	7/51/79-23 AZP	

Tabela nr 9. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Miękinia

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	NR REJESTRU	DATA WPISU	STANOWISKO (KULTURA/CHRONOLOGIA)	AZP	UWAGI
1	Brzezina	22/26/Arch/1964	16.06.1964	grodzisko; średniowiecze (XIV w.)	1/00/78-26 AZP	
2	Brzezinka	23/585/Arch/1971	28.12.1971	cmientarzysko; kultura łużycka	8/75/77-26 AZP	ak załącznika graficznego
3	Gałów	26/730/Arch/1974	21.06.1974	osada; kultura łużycka, wczesne średniowiecze	17/3/79-26 AZP	
4	Gałów	27/Arch/1177/612/1987	17.03.1987	osada; wielokulturowa	1/90/80-26 AZP	
5	Głoska	6/Arch/2000	28.03.2000	osada; wielokulturowa	1/18/77-25 AZP	
6	Głoska	29/95/Arch/1965	03.02.1965	grodzisko; średniowiecze (XIII w.)	6/20/77-25 AZP	
7	Głoska (Gąsiorów)	28/99/Arch/1965	03.02.1965	grodzisko; średniowiecze (XIV w.)	5/3/77-26 AZP	
8	Kadłub	31/93/Arch/1965	03.02.1965	grodzisko; średniowiecze	4/12/78-25	

				(XIII w.)	AZP	
9	Księginice	252/Arch/2004	31.08.2004	cmentarzysko	4/20/77-26 AZP	
10	Mrozów	15/Arch/2003	15.01.2003	grodzisko; średniowiecze (XIV-XV w.)	3/19/78-26 AZP	
11	Pisarzowice	40/587/Arch/1971	28.12.1971	osada; kultura łużycka, wczesne średniowiecze	1/100/77-27 AZP	
12	Zabór Wielki	8/Arch/2000	28.03.2000	grodzisko; średniowiecze	1/29/77-25 AZP	

Tabela nr 10. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Środa Śląska

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	NR REJESTRU	DATA WPISU	STANOWISKO (KULTURA/CHRONOLOGIA)	AZP	UWAGI
1	Ciechów (w dec. Chwalimierz)	250/194/Arch/1966	16.05.1966	grodzisko; średniowiecze (XIII-XIV w.)	2/26/79-24 AZP	w dec. Chwalimierz, administracyjnie Ciechów
2	Ciechów (w dec. Chwalimierz)	251/195/Arch/1966	16.05.1966	grodzisko; średniowiecze (XIII-XIV w.)	1/25/79-24 AZP	w dec. Chwalimierz, administracyjnie Ciechów
3	Brodno	21/348/Arch/1968	05.04.1968	cmentarzysko; kultura łużycka	1/10/77-24 AZP	
4	Jugowiec	30/719/Arch/1974	04.03.1974	cmentarzysko	1/1/79-25 AZP	
5	Lipnica	35/351/Arch/1968	05.04.1968	cmentarzysko; kultura łużycka	3/43/78-24 AZP	
6	Rzeczyca	43/584/Arch/1971	30.11.1971	osada i cmentarzysko; kultura łużycka, epoka brązu/wczesne średniowiecze	3/8/77-24 AZP	
7	Ślup	44/352/Arch/1968	05.04.1968	cmentarzysko; kultura łużycka	2/11/77-25 AZP	stan. „III” wg decyzji
8	Ślup	45/353/Arch/1968	05.04.1968	cmentarzysko; kultura łużycka	1/10/77-25 AZP	stan. „II” wg decyzji
9	Szczepanów	46/350/Arch/1968	05.04.1968	cmentarzysko; kultura łużycka	1/45/78-25 AZP	
10	Środa Śląska	504/1303/738/Arch/1993	02.07.1993	osada; późne średniowiecze, czasy nowożytne	18/26/78-24 AZP	

Tabela nr 11. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Udanin

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	NR REJESTRU	DATA WPISU	STANOWISKO (KULTURA/CHRONOLOGIA)	AZP	UWAGI
1	Drogomiłowice	24/572/Arch/1971	05.11.1971	cmentarzysko; neolit	4/65/80-23 AZP	
2	Dźwigorz	25/583/Arch/1971	03.12.1971	cmentarzysko; kultura łużycka	3/69/81-23 AZP	
3	Konary	34/582/Arch/1971	14.12.1971	cmentarzysko; kultura łużycka	3/6/81-22 AZP	
4	Różana	41/573/Arch/1971	05.11.1971	cmentarzysko; kultura łużycka (IX-VIII w. p. n. e.)	1/65/80-22 AZP	
5	Różana	42/574/Arch/1971	05.11.1971	cmentarzysko; kultura łużycka (VIII-VII w. p. n. e.)	5/1/81-23 AZP	stan. „2” wg decyzji

5.7.3. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne z całym jego zróżnicowaniem (złotnictwo, sprzęty stolarskie, tkaniny, szkło, witrażownictwo, ludwisarstwo). Zabytki ruchome to również elementy wystroju budowli, posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in.: rzeźby, płaskorzeźby, polichromie naścienne lub stropowe, mozaiki, sztukaterie i różnego rodzaju detal architektoniczny. Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, wykazujące wysoki poziom warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego, dokumentujący historyczne trendy, np.: rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki.

Na terenie Powiatu Średzkiego znajdują się zabytki ruchome. Część z nich została objęta ochroną prawną przez wpisanie do rejestru zabytków województwa dolnośląskiego (Tabele nr 12, 13, 14, 15, 16). Głównie stanowią one wyposażenie kościołów. Ze względów bezpieczeństwa nie publikuje się szczegółowych danych dotyczących tych obiektów. Informacje można uzyskać w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków we Wrocławiu.

Tabela nr 12. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Kostomłoty

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	REJESTR ZABYTEKÓW
1	Bogdanów	Kościół fil. pw. Matki Bożej Anielskiej	Wystrój i wyposażenie	B/2317/1-16 26.08.2013 r.
2	Chmielów	Kościół fil. św. Marcina	Wyposażenie	247/B/03//1-24 17.02.2003 r.
3	Godków	Kościół fil. pw. Siedmiu Boleści NMP	Wyposażenie	B/2318/1-7 26.08.2013 r.
4	Karczyce	Krzyż pokutny	Krzyż pokutny	256/470 12.02.1982 r.
5	Karczyce	Kościół fil. pw. Podwyższenia Krzyża Św.	Elementy wystroju i wyposażenia kościoła	B/2375/1-46 10.12.2013 r.
6.	Kostomłoty	Cmentarz przykościelny	Krzyż wotywny	250/443 12.02.1982 r.
7	Kostomłoty	Przed wejściem na cmentarzu	Figura „św. Jan Nepomucen”, krzyż pokutny	252/535 30.07.1985 r.(krzyż)
8	Kostomłoty	Pręgierz, Rynek	Pręgierz	253/544 31.07.1985 r.
9	Kostomłoty	Krzyże przydrożne, krzyż pokutny	Krzyże przydrożne, krzyż pokutny	251/469 12.02.1982 r. (krzyż pokutny)
10	Mieczków	Kościół fil. pw. św. Andrzeja Boboli	Wystrój i wyposażenie	B/2319/1-19 26.08.2013 r.
11	Osiek	Kościół fil. pw. Wniebowzięcia NMP	Wystrój i wyposażenie	B/2416/1-49 29.10.2014 r.
12	Osiek	dz. nr 264	Rzeźba św. Jana Nepomucena	B/2554 16.01.2017 r.
13	Paździorno	Kościół fil. św. Piotra i Pawła	Wyposażenie, wystrój	4/B/00/1-30 10.01.2000 r.
14	Piotrowice	Kościół par. św. Katarzyny	Wyposażenie, element architektoniczny	212/B/02/1-61 15.11.2002 r.
15	Piotrowice	Cmentarz przykościelny	Figura św. Jana Nepomucena	255/534 30.07.85 r.
16	Piotrowice	Krzyże pokutne przy bramie wjazdowej do d. majątku	Krzyże pokutne	254/468/1-5 12.02.1982r.
17	Piotrowice	Północna brama wjazdowa	Dwie rzeźby pełnoplastyczne z końca	B/2391/1-2

		zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	XVIII w.	14.04.2014 r.
18	Ramułtowice	Kościół paraf.pw. św. Anny	Wystrój i wyposażenie	B/2545/1-60 29.11.2016 r.
19	Sambórz	Krzyże pokutne	Krzyże pokutne	258/472 12.02.1982 r.
20	Siemidrożyce	Kościół fil. pw. św. Bartłomieja	Elementy wystroju i wyposażenia	B/2546/1-17 1.12.2016 r.
21	Sobkowice	Krzyż pokutny	Krzyż pokutny	257/471 12.02.1982 r.
22	Świdnica Polska	Kościół par. św. Jadwigi	Wyposażenie	242/B/03/1-30 12.02.2003 r.
23	Świdnica Polska	Cmentarz przykościelny	Rzeźba „Św. Jan Nepomucen”	259/531 29.07.1985r.
24	Świdnica Polska	Cmentarz przykościelny	Krzyż pokutny	261/537 30.07.1985 r.
25	Świdnica Polska	Krucyfiks, naprzeciw nr 33	Krucyfiks	260/532 29.07.1985 r.
26	Wichrów	Kościół fil. Narodzenia NMP	Wyposażenie	262/564 30.12.1989 r.
27	Wilków	Kościół św. Mateusza Apostoła	Wyposażenie	243/B/03/1-15 12.02.2003 r.

Tabela nr 13. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Malczyce

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	REJESTR ZABYTEKÓW
1	Chomiąza	Kościół paraf. pw. św. Michała Archanioła	Wystrój i wyposażenie kościoła, rzeźba św. Jana Nepomucena przy plebanii oraz krzyż pokutny przy cmentarzu przykościelnym	B/2050/1-30 21.09.2009 r.
2	Dębice	Kościół fil. św. Jadwigi	Wyposażenie, elementy architektoniczne	266/554/1-23 10.04.1989 r.
3	Kwietno	Kościół fil. Chrystusa Króla	Wyposażenie	265/553/1-14 5.10.1989 r.
5	Malczyce	Cerkiew Zwiastowania NMP	Wyposażenie	267/571/1-35 17.10.1990 r.
6	Malczyce	Port	Dwie wywrotnice wagonów z końca XIX w.	23/B/00 6.11.2000 r.
7	Wilczków	Kościół par. MB Różańcowej	Wyposażenie	263/551/1-25 10.04.1989 r.

Tabela nr 14. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Miękinia

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	REJESTR ZABYTEKÓW
1	Białków	Kościół pw. MB Królowej Polski	Element wyposażenia	B/2542/1-13 9.11.2016 r.
2	Brzezina	Kościół fil. MB Różańcowej	Elementy wyposażenia	268/25/1-33 7.03.1970 r.
3	Brzezinka Średzka	Kościół paraf. pw. NMP Królowej Polski	Elementy wystroju i wyposażenia Organy z 1906 r.	B/2787/1-22 17.11. 2021 r. B/2860 19.12.2023 r.
4	Gałów	Kościół fil. Niepokalanego Poczęcia NMP	Elementy wyposażenia, elementy architektoniczne, rzeźba „Św. Jan Nepomucen” przy murze kościelnym, krzyż cmentarny	B/2052/1-32 5.10.2009 r.
5	Głoska	Kościół fil. Wniebowstąpienia NMP	Elementy wyposażenia, kapliczka przed kościołem	B/1638/1-43 15.12.2006 r.
6	Lutynia	Kościół par. św. Józefa Oblubieńca	Element wyposażenia krzyż pokutny nad wejściem; brama murze	B/1640/1-25 19.12.2006 r. (krzyż pokutny) 269/411/1-9 12.01.1982 r.
7	Lutynia	Cmentarz przykościelny	Nagrobek, krzyż cmentarny i krzyż pamiątkowy przed murem	
8	Lutynia	Kościół ewang., ob. pom. MB Częstochowskiej	Element wyposażenia	B/1641/1-7 19.12.2006 r.
9	Lutynia	Krzyż pokutny, przy nr 1	Krzyże pokutne	269/411/1-9 12.01.1982 r.
10	Miękinia	Kościół par. Narodzenia NMP	Element wyposażenia	B/1633/1-27 6.12.2006 r.
11	Miękinia	przy plebanii nr 20	Kapliczka przydrożna	
12	Mrozów	Kościół par. MB Zwycięskiej	Element wyposażenia	568/B/04/1-22 18.03.2004 r.
13	Mrozów	Plebania kościoła par. MB Zwycięskiej	Element wyposażenia	569/B/04/1-9 18.03.2004 r.
14	Mrozów	Pałac	Wystrój i wyposażenie	
15	Mrozów	Kaplica cmentarna	Barokowy krucyfiks z figurą Chrystusa	570/B/04 18.03.2004 r.
16	Mrozów	Figura św. Jana Nepomucena	Figura „Św. Jan Nepomucen”	269/411/1-9 12.01.1982 r.
17	Pisarzowice	ul. Wrocławska 10, 17, 50 m od przystanku PKS	Kapliczki przydrożne	269/411/1-9 12.01.1982 r.
18	Radakowice	Kościół fil. Wniebowzięcia NMP	Element wyposażenia portal	B/2358/1-16 5.11.2013 r.
19	Wilkszyn	Kościół par. św. Wawrzyńca	Elementy wyposażenia, wystrój, kapliczka przy kościele	1046/B/04/1-38 29.11.2004 r. (w rejestrze tylko wyposażenie kościoła)
20	Wilkszyn	Figura św. Jana Nepomucena, przy wejściu na cmentarzu	Figura „Św. Jan Nepomucen”	269/411/1-9 12.01.1982 r.
21	Wilkszyn	Kapliczki przydrożne	Kapliczki przydrożne	269/411/1-9 12.01.1982 r.
22	Wojnowice	Zamek na wodzie	Portale, dwa belkowe stropy	B/2718/1-2

			polichromowane na parterze (XIX w.) i I piętrze (k. XVII w.) zamku	26.02.2020 r.
23	Źródła	Kościół fil. Podwyższenia Krzyża Św.	Element wyposażenia, element architektoniczne	1310/B/05/1-53 16.12.2005 r.
24	Źródła	Cmentarz przykościelny	Brama cmentarna	

Tabela nr 15. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Środa Śląska

LP.	MIJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	REJESTR ZABYTEKÓW
1	Bukówek	Kościół fil. pw. św. Jerzego	Elementy wystroju i wyposażenia	B/2595/1-10 30.10.2017 r.
2	Cesarzowice	Kościół św. Marcina	Wyposażenie	3/B/00/1-10 5.01.2000 r.
3	Cesarzowice	Krzyż pokutny (mur cmentarza)	Krzyż pokutny	284/476 10.03.1982 r.
4	Ciechów	Kościół fil. MB Wspomożenia Wiernych	Wyposażenie	320/B/03/1-9 7.04.2003 r. B/1960/1-25 15.10.2008 r.
5	Ciechów	Przed kościołem dz. nr 227	Rzeźba św. Jan Nepomucen	B/2263 21.01.2013 r.
6	Gozdawa	Kapliczka przydrożna	Kapliczka przydrożna	281/467 12.02.1982 r.
7	Jastrzębce	Dwór	Płyta herbowo-inskrypcyjna z 1565 r.	B/2302 18.07.2013 r.
8	Juszczyn	Kaplica mszalna pw. MB Bolesnej	Elementy wyposażenia	B/2590/1-8 4.10.2017 r.
9	Krynitzno	Kościół paraf. pw. św. Wawrzyńca	Wyposażenie	B/2218/1-31 18.07.2012 r.
10	Krynitzno	Kapliczka pokutna	Kapliczka pokutna	280/466 12.02.1982 r.
11	Krynitzno	Kolumna maryjna	Kolumna maryjna	279/465 12.02.1982 r.
12	Krynitzno	Figura „Św. Jan Nepomucen”	Figura „Św. Jan Nepomucen”	285/536 30.07.85
13	Kulin	Kościół paraf. pw. św. Marcina	Elementy wyposażenia	B/2627/1-18 23.04.2018 r.
14	Kulin	Krzyż pokutny	Krzyż pokutny	283/475 10.03.82
15	Kulin	Kapliczka pokutna	Kapliczka pokutna	278/464 12.02.1982 r.
16	Proszków	Kościół fil. pw. św. Anny	Elementy wystroju i wyposażenia	B/2247/1-26 19.11.2012 r.
17	Rakoszyce	Cmentarz ewang.	Krzyż pokutny Epitafia z kościoła i kaplicy grobowej pw. św. Jana Nepomucena	282/474 10.03.1982 r. B/2075/1-8 18.11.2009 r.
18	Szczepanów	Kościół paraf. pw. św. Szczepana	Elementy wystroju i wyposażenia	B/2434/1-108 8.12.2014 r.
19	Szczepanów	Kościół pom. pw. Najśw. Serca Pana Jezusa	Elementy wystroju i wyposażenia	B/2435/1-30 8.12.2014 r.
20	Środa Śląska	Kościół par. św. Andrzeja	Wyposażenie, wystrój, element architektoniczne	303/308/1; 304/309/1-15; 305/310/1;306/311/1-3;

				307/312/1-5; 308/313/1-10; 309/314/1-13; 310/315/1-3 20.12.1977 r.; 311/316/1-6; 312/317/1;313/325/1-2; 314/326/1-3; 315/327/1-3 5.01.1977 r. 512/B/03/1-4 15.11.2003 r.
			Dwa ołtarze neogotyckie, barokowe krzyż ołtarzowy, kandelabr i świecznik	B/2853/1-5 6.11.2023 r.
21	Środa Śląska	Kościół par. Podwyższenia Krzyża Św.	Wypożyczenie, element architektoniczny	296/321/1-3; 297/322/1-2; 298/323/1-3; 299/328/1-2; 300/329/1-3 9.03.1977 r.
22	Środa Śląska	Kościół pom. MB Pocieszenia (d. NMP)	Wypożyczenie, element architektoniczny	301/320/1-2 27.05.1978; 316/335/1-2 9.03.1977 r.
23	Środa Śląska	Ratusz	Wystrój, elementy architektoniczne	289/524 25.07.1985 r 293/332/1-3; 292/331/1 9.03.1977 r.
24	Środa Śląska	Kamienica, ul. Kościuszki 42	Elementy architektoniczne	287/333/1-2 9.03.1977 r.
25	Środa Śląska	Krzyże pokutne	Krzyże pokutne	295/478; 10.03.1982 r. 288/336/1; 9.03.1977 r.
26	Środa Śląska	Depozyt w Muzeum Regionalnym	Dwa dzwony z kościoła w Bukówku	290/549 27.12.1988 r.
27	Środa Śląska	Rynek miasta	Pomnik Rolanda	291/635 22.07.1994 r.
28	Środa Śląska	Lavabo wmurowane w ścianę budynku szkoły nr1	Lavabo	286/330/1 9.03.1977 r.
29	Święte	Kościół paraf. pw. św. Marcina	Wystrój i wyposażenie	B/2421/1-44 5.11.2014 r.
30	Wrocławskie	Kościół paraf.	Wystrój i wyposażenie	B/1630/1-29 4.12.2006 r.

Tabela nr 16. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Udanin

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	REJESTR ZABYTKÓW
1	Damianowo	Kościół fil. św. Michała Archanioła	Wypożyczenie, element architektoniczne	275/111/B/1-24/88 28.12.1988 r.
2	Drogomilowice	Kościół fil. św. Józefa	Wypożyczenie, element architektoniczne	274/110/B/1-5/88 28.12.1988 r.
3	Gościszew	Kościół św. Szymona, Tadeusza i Judy Apostołów	Wypożyczenie Rzeźba św. Katarzyny i Pieta na plebanii	228/B/03/1-12; 9.12.2002 r. B/2074/1-5; 18.11.2009 r. B/2719/1-2 16.03.2020 r.
4	Jarosław	Kościół fil. pw. MB częstochowskiej	Wypożyczenie i wystrój	B/2637/1-10 25.06.2018 r.
5	Konary	Kościół par. Podwyższenia Krzyża Św.	Wypożyczenie, elementy architektoniczne Instrument muzyczny - organy z kościoła paraf.	273/109/L/1-34/88 28.12.1888 r. B/1701 24.05.2007 r.
6	Lusina	Kościół Narodzenia NMP	Wypożyczenie, wystrój	28.12.87 r. 272/103/L/1-34
7	Pichorowice	Kościół św. Mikołaja	Wypożyczenie, rzeźba „Św. Jan Nepomucen” przy murze	227/B/03/1-9 7.01.2003 r.
8	Piekary	Kościół fil. św. Jana Chrzciciela	Wypożyczenie, rzeźba „Św. Jan Nepomucen” na zewnątrz, nagrobek na cmentarzu Organy w kościele	270/101/L/1-30 28.12.1987 r. B/2497 29.12.2015 r.
9	Udanin	Kościół MB Anielskiej	Wypożyczenie Organy w kościele filialnym	271/102/L/1-25 28.12.1987 r. B/2286 23.04.2013 r.
10	Ujazd Górny	Kościół par. św. Marcina	Wypożyczenie	220/B/02/1-48 9.12.2002 r.

5.8. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy. Gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno-budowlanej. Uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w odniesieniu do w/w ustawy obiektów prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 53. ust. 4 pkt 2, art. 60 ust. 1 ustawy o planowaniu z dnia 27 marca 2003 r.) oraz na etapie wydania decyzji o pozwoleniu na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego (art. 39 ust. 3 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane).

Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Zawiadomienie o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków umieszcza się na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej do czasu zamieszczenia informacji odpowiednio o włączeniu karty adresowej zabytku, o włączeniu nowej karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo o wyłączeniu karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków. Ponadto organ wykonawczy gminy o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków zawiadamia właściciela lub posiadacza zabytku albo nieruchomości lub rzeczy ruchomej, która przestała być zabytkiem, na co najmniej 14 dni przed planowanym terminem włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo wyłączenia tej karty z gminnej ewidencji zabytków.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zmieniona w 2010 r. istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków, poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków projektów decyzji o ustaleniu warunków zabudowy i zagospodarowania terenu (WZIZT) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych między innymi w gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 21 ustawy podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami jest gminna ewidencja zabytków.

Na terenie Powiatu Średzkiego stan opracowania gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami jest średni. Tylko dwie gminy mają wykonaną gminną ewidencję zabytków

jedna gmina jest trakcie opracowania. Ewidencje te wymagają aktualizacji, gdyż część obiektów mogła zostać wyburzona lub zmodernizowana, tracąc swoje walory. Natomiast jeśli chodzi o Gminne programy opieki nad zabytkami tylko jedna gmina ma aktualny Program, jedna gmina jest trakcie opracowania. Taki stan nie jest korzystny dla ochrony i opieki nad zabytkami, a przede wszystkim dobrego zarządzania tym zabytkowym zasobem przez poszczególne gminy (Tabela nr 17).

Tabela nr 17. Stan opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami na terenie Powiatu Średzkiego

LP.	GMINA	GMINNA EWIDENCJA ZABYTEKÓW	GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTEKAMI
1	Kostomłoty	opracowana w 2015 r.	opracowany na lata 2022-2025
2	Malczyce	BRAK	BRAK
3	Miękinia	BRAK	BRAK
4	Środa Śląska	opracowana w 2016 r.	nieaktualny, opracowany na lata 2017-2020
5	Udanin	w trakcie opracowania	w trakcie opracowania

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu – analiza SWOT

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego – silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można – ze względu na ich pochodzenie – na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne – umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

Poniżej przedstawione zostały wyniki analizy SWOT (Tabela nr 18), skoncentrowanej wokół problematyki zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego Powiatu Średzkiego. Analiza SWOT wykazuje duży potencjał zasobu zabytkowego Powiatu Średzkiego. Ranga zabytków i ich stan poznania pozwalają na podejmowanie szerokich działań promocyjnych. Stan zachowania i zagospodarowania obiektów wskazuje na konieczność planowego eliminowania zagrożeń. Charakter zagrożeń wynikających głównie z niedoboru środków, a zarazem z presji inwestycyjnej, pozwala na poszukiwanie działań pośrednich – angażowanie środków inwestycyjnych z poszanowaniem wartości dziedzictwa. Zagrożeniem, które należy wyeliminować w pierwszej kolejności, jest niewystarczająca świadomość wartości i potrzeby ochrony posiadanego zasobu dziedzictwa. Ponadregionalne znaczenie części zabytków może być magnesem przyciągającym turystów i inwestorów z zewnątrz, ożywiającym gospodarczo poszczególne obszary. Jednocześnie może być czynnikiem podnoszącym wartość zabytków w oczach społeczności miejscowych. Obiekty o znaczeniu regionalnym mogą być elementem integracji społeczności lokalnych. By nie przeważały zagrożenia i słabe strony należy dążyć do wzmocnienia działań edukacyjnych i promocyjnych oraz podejmować inicjatywy i programy regionalne.

Dla wykorzystania potencjału gospodarczego i kulturowego zasobu zabytków regionu należy nie dopuszczać do utraty poszczególnych obiektów, przez właściwe gospodarowanie, zabezpieczanie i konsekwentne utrzymywanie nieruchomości. Rozbudowana, istniejąca bogata propozycja atrakcji kulturalnych i turystycznych (szlaki, muzea, obiekty do zwiedzania, tereny rekreacyjno-przyrodnicze) powinna być rozwijana komplementarnie, by poszczególne obiekty tworzyły sieć i „zatrzymywały” potencjalnego turystę w regionie. Jednocześnie funkcje obiektów powinny być formułowane również z myślą

o społecznościach lokalnych, które w wyniku przekształceń stają się aktywnymi odbiorcami propozycji. Fundamentalne znaczenie ma współdziałanie w zakresie ochrony zabytków, ochrony środowiska naturalnego i krajobrazu. Priorytetem powinny być zintegrowane działania władz samorządowych i społecznych grup nacisku w celu podniesienia jakości przestrzeni publicznej i prywatnej, których integralnym składnikiem będzie dbałość o zachowanie oraz rewaloryzację zabytków i krajobrazu kulturowego regionu.

Tabela nr 18. Analiza SWOT

CZYNNIKI WEWNĘTRZNE I ZEWNĘTRZNE MAJĄCE WPLYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE POWIATU ŚREDZKIEGO	
MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
• Skarb Średzki, przechowywany w Muzeum Regionalnym w Środzie Śląskiej, jest jednym z najważniejszych średniowiecznych znalezisk archeologicznych w Europie; • Powiat Średzki posiada liczne zabytki, takie jak Zamek na Wodzie w Wojnowicach, pałace w Miękinii, Karnicach, Mrozowie i Gosławicach, także gotycki ratusz w Środzie Śląskiej; • wysoka wartość artystyczna i historyczna zabytków sakralnych – kościoły w Środzie Śląskiej, Szczepanowie, Mieczkowie i innych miejscowościach prezentują gotyk i barok, często z oryginalnym wyposażeniem (ołtarze, ambony, freski); • unikatowy charakter krajobrazu kulturowego – harmonia przyrody (np. Dolina Bystrzycy) z dawnym układem wsi, dworami, parkami przypałacowymi i alejami drzew; • silne tradycje regionalne oraz wzrastająca świadomość znaczenia dziedzictwa kulturowego; • walory turystyczne regionu (tereny chronione, dziedzictwo historyczne); • prężnie działające organizacje społeczne (np. Towarzystwo Miłośników Ziemi Średzkiej) aktywnie promują lokalne dziedzictwo; • działalność Kolegium Europy Wschodniej w zamku w Wojnowicach (Gmina Miękinia) oraz organizacja wydarzeń kulturalnych przyczyniają się do promocji regionu. • wydarzenia kulturalne oparte na historii – festiwale średniowieczne, inscenizacje, jarmarki czy rekonstrukcje historyczne przyciągają mieszkańców i turystów; • położenie na trasach turystycznych – przez powiat przebiegają liczne szlaki: Szlak Zamków	• zły stan zachowania części obiektów zabytkowych i postępujący proces ich niszczenia – wiele zabytków, zwłaszcza pałaców i dworów, znajduje się w złym stanie technicznym lub jest niezagospodarowanych; • niewystarczająca rozpoznawalność marki własnej Powiatu Średzkiego; • brak spójnej oferty inwestorskiej publiczno-prywatnej poświęconej zabytkom; • brak odpowiedniej infrastruktury, takiej jak punkty widokowe, parkingi czy oznakowane ścieżki rowerowe, ogranicza rozwój turystyki; • niska aktywność samorządów lokalnych w opracowywaniu programów opieki nad zabytkami oraz gminnych ewidencji zabytków; • brak zintegrowanego planu promocji dziedzictwa, współpracy między gminami oraz koordynacji działań różnych instytucji; • wiele zabytków nie jest dobrze oznaczonych w terenie – brakuje tablic informacyjnych, kodów QR, aplikacji mobilnych czy przewodników.

Piastowskich, Szlak Średniowiecznych Miasteczek Dolnego Śląska, trasy rowerowe i pielgrzymkowe (np. Via Regia).	
SZANSE	ZAGROŻENIA
• wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • dobra infrastruktura komunikacyjna – linie kolejowe, autostrada A4, stale rozwijająca się sieć dróg z perspektywą jej dalszej modernizacji; • bliskość Wrocławia oraz dobra dostępność komunikacyjna sprzyjają rozwojowi turystyki kulturowej. • rosnący odsetek powierzchni gmin Powiatu Średzkiego objętych planami zagospodarowania przestrzennego; • duży potencjał kulturowy, liczne zabytki oraz walory przyrodniczo-krajobrazowe sprzyjające rozwojowi turystyki pieszej i rowerowej; • potencjał do rozwoju różnych form turystyki; • kreatywność inwestorów turystycznych; • poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzanie nowoczesnych, bazujących na technologiach internetowych systemów informacji turystycznej; • potencjał dla rozwoju produktów regionalnych; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; • wykorzystanie walorów przyrodniczych i zasobów kulturowych dla rozwoju turystyki; • rozszerzenie i polepszenie bazy noclegowej i gastronomicznej; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego; • zatrzymanie degradacji substancji zabytkowej i poprawa estetyki miejscowości; • zwiększenie technologicznych możliwości prezentowania i promowania oferty kulturalnej powiatu w otoczeniu.	• zniekształcenie zespołów zabudowy historycznej poprzez wprowadzenie nowej zabudowy, nieliczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami; • presja inwestorów na przebudowę (często niewłaściwą ze stanowiska konserwatorskiego) i zmianę funkcji zespołów i obiektów zabytkowych; • klęski i zdarzenia losowe; • niewystarczający nadzór nad zabytkami ze strony instytucji do tego powołanych; • tworzenie strategii bez mechanizmów ich efektywnego wdrażania; • brak dostatecznych środków na skuteczną ochronę zabytków i zabezpieczenie zabytków oraz edukację w tej dziedzinie; • pogarszający się stan techniczny ze względu na wysokie koszty prac konserwatorskich; • niewłaściwe prowadzenie prac budowlanych, konserwatorskich, niezgodnie ze sztuką budowlaną; • działania inwestycyjne prowadzone m.in. przez prywatnych właścicieli obiektów, w których interes indywidualny inwestora jest przedkładany nad dobro społeczne, tj. dobro zabytku; • niedostosowanie sposobu użytkowania niektórych obiektów zabytkowych do ich charakteru.

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Ustawa określa główne cele PPOnZ, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.

Niniejszy PPOnZ jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego Powiatu Średzkiego. W PPOnZ wyznaczono priorytety, kierunki działań wraz z zadaniami (Tabela nr 19). Zostały one sformułowane w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania PPOnZ. Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze powiatu sprawozdania z częściowego wykonania PPOnZ. Wykonanie takiego sprawozdania powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji PPOnZ, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania PPOnZ oraz efektywność ich wykonania.

W związku z wyznaczonymi celami głównymi samorząd w kwestii dziedzictwa kulturowego powinien kierować się następującymi priorytetami:

Priorytet I: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Powiatu Średzkiego.

Priorytet II: Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego Powiatu Średzkiego.

Tabela nr 19. Kierunki działań i zadania w ramach wyznaczonych priorytetów

PRIORYTET I: BADANIE I DOKUMENTACJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ORAZ PROMOCJA I EDUKACJA SŁUŻĄCA BUDOWANIU TOŻSAMOŚCI KULTUROWEJ MIESZKAŃCÓW POWIATU ŚREDZKIEGO	
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA
1. Edukacja i popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym Powiatu Średzkiego	1.1. Opracowywanie własnych publikacji oraz wspieranie wydawnictw obejmujących zagadnienia związane z historią miejscowości leżących na terenie powiatu
	1.2. Wydanie folderu/mapy zabytków Powiatu Średzkiego z kodami QR do informacji online
	1.3. Wspieranie inicjatyw indywidualnych i społecznych związanych z opieką nad dziedzictwem niematerialnym powiatu (tj. zwyczaje, tradycje, obrzędy, przedmioty, narzędzia) oraz ich gromadzeniem, opracowaniem, udostępnianiem i upowszechnianiem, np. poprzez monografie, wydawnictwa, publikacje poświęcone dziedzictwu kulturowemu powiatu – uwzględnienie/uwypuklenie tej aktywności w konkursach grantowych/ dotacyjnych powiatu
	1.4. Wzmocnienie edukacji w zakresie dziedzictwa kulturowego i jego ochrony szczególnie dla młodzieży ze szkół powiatowych.
	1.5. Wsparcie prac o charakterze edukacyjnym, naukowym,

	popularyzatorskim np. w zakresie dziedzictwa kulturowego Powiatu Średzkiego (np. poprzez porozumienie z uczelniami), a także prac historycznych i publikacji o historii lokalnej
2. Wykorzystanie zasobu zabytków dla rozwoju Powiatu Średzkiego	2.1. Przygotowanie projektów aplikacyjnych (dofinansowania) na rozwój niematerialnego dziedzictwa kulturowego w oparciu o istniejące obiekty zabytkowe służące integracji społecznej i rozwojowi tożsamości lokalnej oraz gospodarki
	2.2. Wspieranie rozwoju turystyki kulturowej we współpracy z gminami powiatu poprzez: – tworzenie – wspólnej strategii promocji atrakcji kulturowych powiatu; – organizacja kampanii informacyjnych w mediach społecznościowych, na stronach internetowych gmin i w regionalnych mediach. – wspólne organizowanie festiwali, jarmarków, rekonstrukcji historycznych i dni dziedzictwa kulturowego.
	2.1. Rozwój inicjatyw społecznych i gospodarczych wykorzystujących, upowszechniających i promujących dziedzictwo kulturowe i zabytki Powiatu Średzkiego
	2.4. Wspieranie lokalnych produktów kulturowych, poprzez: – organizację kampanii promujących lokalne wyroby, np. rękodzieło, tradycyjne potrawy, sztukę ludową; – tworzenie marki regionalnej (np. „Produkt z [nazwa powiatu/gminy]”), która podkreśli ich autentyczność.
3. Dostęp do informacji na temat źródeł finansowania ochrony zabytków	3.1. Wspieranie właścicieli i dysponentów obiektów zabytkowych w procesie korzystania z funduszy zewnętrznych w zakresie opieki nad zabytkami poprzez bieżące zamieszczanie na stronie internetowej powiatu dostępnych samorządowi informacji dotyczących możliwości pozyskiwania zewnętrznych środków finansowych, ułatwiających właścicielom oraz zarządom obiektów zabytkowych terminowe i prawidłowe składanie stosownych wniosków

PRIORYTET II. OCHRONA I KSZTAŁTOWANIE KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU ŚREDZKIEGO	
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA
1. Intensyfikacja ochrony i opieki nad zabytkami Powiatu Średzkiego	1.1. Podjęcie działań w celu stworzenia z gminami powiatu bazy wiedzy o dziedzictwie lokalnym w wybranych kategoriach (przykładowo z podziałem na: zabytki nieruchome, zabytki ruchome, muzealia, archiwalia i zasób biblioteczny, krajobraz kulturowy, dziedzictwo niematerialne) docelowo bazy dla Powiatu Średzkiego
	1.2. Opracowanie aktualizacji Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych
	1.3. Prowadzenie okresowych kontroli stanu zachowania budynków stanowiących własność powiatu
2. Zwiększanie zdolności powiatu do zarządzania ochroną i opieką nad zabytkami	2.1. Kontynuacja zadania – przyznawania dotacji na w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy kapliczkach wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków
	2.2. Zapewnienie w miarę możliwości finansowych w budżecie powiatu funduszy na ochronę i opiekę nad zabytkami zgodnie z aktualnymi potrzebami dotyczącymi zabytków stanowiącego własność Powiatu Średzkiego
	2.3. W miarę możliwości finansowych Powiat Średzki planuje wykonanie prac konserwatorsko-restauratorskich przy następujących obiektach: – Nieruchomość przy ul. Kilińskiego 33 w Środzie Śląskiej, Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy, – Nieruchomość przy ul. Wrocławskiej 10 w Środzie Śląskiej, Powiatowy Zespół Szkół nr 1 im. M. Kopernika, – Nieruchomość przy ul. Kilińskiego 30 w Środzie Śląskiej, Dolnośląskie Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom i Młodzieży „Ostoja”.
	2.4. Podejmowanie działań mających na celu uzyskanie środków zewnętrznych na ochronę zabytku będącego własnością powiatu
	2.5. Wspieranie działań związanych z umieszczaniem na obiekcie zabytkowym nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków, znaku informującego o tym, że zabytek ten podlega ochronie

8. Instrumentarium realizacji Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami

PPOnZ realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno-prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym PPOnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków,
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawa Prawo budowlane,
- ustawa Prawo ochrony środowiska,
- ustawa o ochronie przyrody,
- ustawa o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu;

- **instrumenty finansowe:**

- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje,
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” (PPP);

- **instrumenty społeczne:**

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Powiatu Średzkiego;
- edukacja kulturowa;
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego;
- informacja na temat znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju powiatu;
- współdziałanie z organizacjami społecznymi;

- **instrumenty koordynacji:**

- realizacja projektów i programów powiatu dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu (np. strategia rozwoju powiatu, plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska przyrodniczego, koncepcje, plany rewitalizacji),
- współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
- współpraca z Narodowym Instytutem Dziedzictwa,
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego;

- **instrumenty kontrolne:**

- sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji PPOnZ oraz aktualizacja PPOnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania.

Podsystem monitoringu i ewaluacji wykorzystywać powinien usankcjonowany w powiecie obieg informacji oraz bazować na dostępnych już w systemach sprawozdawczych zestawach danych i ich źródłach.

Skuteczność informacyjna PPOnZ będzie zależna od stopnia obciążenia pracowników odpowiedzialnych za zbieranie danych i ich przetwarzanie, tworzenie nowych informacji i ich opisywanie oraz uruchamianie nowych kanałów ich przekazywania. Zatem monitoring realizacji PPOnZ odbywać się powinien zgodnie z obowiązującymi w powiecie regułami sprawozdawczymi. Co dwa lata Zarząd Powiatu przedstawia Radzie Powiatu sprawozdanie z realizacji PPOnZ. Sprawozdania cząstkowe są ważnym zbiorem informacji do dokonania diagnozy stanu początkującego opracowania Programu na nowy okres jego realizacji.

8.1. Mierniki

Poniżej przedstawiono zestaw mierników pozwalających ocenić stopień realizacji PPOnZ:

Priorytet I. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Powiatu Średzkiego.

Kierunki działania 1. Edukacja i popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym Powiatu Średzkiego.

Mierniki:

- Forma współpracy w zakresie wydawnictw, ich zakres, wartość zaplanowanych/poniesionych środków.
- W jaki sposób wspierano inicjatywy, ich zakres, wartość zaplanowanych/poniesionych środków.
- Z jakimi placówkami współpracowano, czego dotyczyły wspólne działania;
- Czy wydano prace/publikacje na temat powiatu, czego dotyczyły, jak wspierano te działania
- Wartość wsparcia udzielonego z budżetu powiatu NGO na realizację Programu.

Kierunek działania 2. Wykorzystanie zasobu zabytków dla rozwoju Powiatu Średzkiego.

Mierniki:

- Jakie działania zaplanowano/zrealizowano oraz nakłady finansowe ponoszone na te działania.
- Liczba wspólnie zrealizowanych przedsięwzięć oraz nakłady poniesione na działania w zakresie dziedzictwa kulturowego.
- Jak wspierano rozwój turystyki, z kim współpracowano, w jakim zakresie, wartość zaplanowanych/poniesionych środków.

Kierunek działania 3. Dostęp do informacji na temat źródeł finansowania ochrony zabytków.

Mierniki:

- Czy powiat złożył wnioski, na jaki obiekt, czy uzyskano dofinansowanie, cel i zakres, wartość.

Priorytet II. Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego Powiatu Średzkiego.

Kierunek działania 1. Intensyfikacja ochrony i opieki nad zabytkami Powiatu Średzkiego.

Mierniki:

- Jakie działania podjęto w celu stworzenia bazy wiedzy o dziedzictwie lokalnym, z kim współpracowano, jakich obiektów dotyczyło, wartość zaplanowanych i poniesionych środków.
- Gdzie i jak promowano niematerialne dziedzictwo kulturowe, czy dokonano wpisu na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego obiektów z terenu Powiatu Średzkiego.

Kierunek działania 2. Zwiększanie zdolności powiatu do zarządzania ochroną i opieką nad zabytkami.

Mierniki:

- Liczba i wartość dofinansowania obiektów zabytkowych objętych wsparciem zewnętrznym.
- Czy i na jakie działania związane z zarządzaniem zabytkami pozyskano środki zewnętrzne, w jakiej wysokości.
- Czy i gdzie umieszczono znak informujący o tym, że zabytek ten podlega ochronie.

9. Źródła finansowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze powiatu z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów PPOnZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

• źródła krajowe:

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- dotacje samorządu województwa,
- dotacje powiatowe,
- dotacje gminne,
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- fundusze od fundacji,
- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
- Fundusz Kościelny.

• źródła pozostałe:

- fundusze unijne.

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego,
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku,
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych,
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków,
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź

organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

• **Dotacje Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** – co roku Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków we Wrocławiu przyjmuje Zarządzenie w sprawie: udzielania przez Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu dotacji celowych z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach ruchomych i nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków. Wniosek składa się:

- 1) do dnia 30 czerwca, w którym dana dotacja ma być udzielona, w przypadku dofinansowania prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, które zostały przeprowadzone w okresie 3 lat poprzedzających rok złożenia wniosku,
- 2) do dnia 28 lutego roku, w którym dotacja celowa ma być udzielona w przypadku dofinansowania prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, które zostaną przeprowadzone w roku złożenia wniosku.

• **Dotacje wojewódzkie i powiatowe** – dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa/Rady Powiatu w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy tym zabytku.

Dotacje z budżetu Województwa Dolnośląskiego – Samorząd Województwa Dolnośląskiego udziela dotacji na prace konserwatorskie i budowlane w złożonych wnioskach. Zasady i tryb udzielania dotacji określa Uchwała Nr XXVI/576/20 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 10 grudnia 2020 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze województwa dolnośląskiego. Dotacja na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy jednym i tym samym zabytku w danym roku budżetowym może być udzielona do wysokości 50% ogółu nakładów koniecznych na te prace lub roboty. Jeżeli zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną, kulturową lub naukową albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, albo, gdy sytuacja wymaga niezwłocznego podjęcia prac lub robót budowlanych przy zabytku – dotacja może być udzielona w wysokości do 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót budowlanych. Maksymalna kwota wnioskowanej dotacji nie może być większa niż 300 000 zł. Wnioski o dotacje kierowane są do Zarządu Województwa Dolnośląskiego. Termin składania wniosków w konkursie ogłaszany będzie corocznie przez Zarząd Województwa Dolnośląskiego.

Dotacje z budżetu Starostwa Średzkiego – reguluje Uchwała Nr LXXIII/376/2024 Rady Powiatu w Środzie Śląskiej z dnia 29 lutego 2024 r. w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku z terenu powiatu średzkiego wpisanym do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków, sposobu jej rozliczania oraz sposobów kontroli w ramach Rządowego Programu Odbudowy Zabytków. Dotacja finansowana jest środkami pozyskanymi przez Powiat Średzki z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków, które wynoszą 98% wartości zadania inwestycyjnego oraz środkami z budżetu Powiatu Średzkiego, które wynoszą min. 2% wartości zadania inwestycyjnego.

Dotacja może być udzielona po otrzymaniu przez Powiat Średzki wstępnej promesy udzielenia dofinansowania z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków na zadania inwestycyjne, które zostały zatwierdzone przez Prezesa Rady Ministrów, na podstawie złożonych wniosków o dofinansowanie.

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe

• Fundusz Termomodernizacji i Remontów

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię ciepłą.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów, obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

• Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach NFOŚiGW realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków. Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i ciepłej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.

• Program Kultura – Interwencje

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Celem strategicznym Programu jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

• Finansowanie z fundacji

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji.

• Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywnien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzone przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów zabytków od 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powódzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, jak naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu dysponuje Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

• Fundusz Kościelny

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie.

Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA”.

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

• Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ochrona Zabytków

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

• Program „Infrastruktura kultury”

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

• Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, realizowanych zgodnie z obowiązującymi przepisami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami:

- niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentacja zasobów dziedzictwa archeologicznego z wykorzystaniem metod tradycyjnych i nowoczesnych, m.in. badań powierzchniowych, prospekcji podwodnej, badań geofizycznych, prospekcji lotniczej, skaningu laserowego;
- opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków może odbywać się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

• Fundusze Europejskie dla Dolnego Śląska na lata 2021-2027 (FEDS)

Fundusze Europejskie dla Dolnego Śląska 2021-2027 – program regionalny, z którego korzystamy obecnie. Polska otrzymała około 76 miliardów euro, z tego ponad 1,734 mld euro przypada na nasze województwo, plus dodatkowe 581 mln euro z nowego Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST). Dofinansowane przedsięwzięcia i inwestycje muszą się wpisać w jeden z pięciu celów wspólnej polityki UE:

- Bardziej inteligentna Europa,
- Bardziej przyjazna dla środowiska niskoemisyjna Europa,
- Lepiej połączona Europa,
- Europa o silniejszym wymiarze społecznym,
- Europa bliżej obywateli.

Program regionalny jest finansowany z trzech funduszy: Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR), Europejskiego Funduszu Społecznego Plus (EFS+) oraz Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST). Podzielony jest on na następujące priorytety:

- Fundusze Europejskie na rzecz przedsiębiorczego Dolnego Śląska,
- Fundusze Europejskie na rzecz środowiska na Dolnym Śląsku,
- Fundusze Europejskie na rzecz mobilności miejskiej Dolnego Śląska,
- Fundusze Europejskie na rzecz mobilności Dolnego Śląska,
- Fundusze Europejskie na rzecz zrównoważonego rozwoju społecznego na Dolnym Śląsku,
- Fundusze Europejskie bliżej mieszkańców Dolnego Śląska,
- Fundusze Europejskie na rzecz rynku pracy i włączenia społecznego na Dolnym Śląsku,
- Fundusze Europejskie dla edukacji na Dolnym Śląsku,
- Fundusze Europejskie na rzecz transformacji obszarów górniczych na Dolnym Śląsku,
- Pomoc techniczna EFRR,
- Pomoc techniczna EFS+.

– Pomoc techniczna FST.

W wielu obszarach wdrażania tego programu istnieje możliwość dofinansowania przedsięwzięć w obiektach zabytkowych. Wsparcie może dotyczyć zarówno prac dotyczących termomodernizacji czy montażu odnawialnych źródeł energii (OZE) czy nowoczesnych technologii OZE lub zabezpieczenia p.poż. Szeroki katalog możliwych działań dostępnych dla obiektów zabytkowych zawarto w priorytecie VI – **Fundusze Europejskie bliżej mieszkańców Dolnego Śląska** gdzie wsparcie obejmie rozwój społeczny, gospodarczy i środowiskowy a także rozwój kultury i ochroną dziedzictwa kulturowego. Działania te powinny też sprzyjać włączeniu społecznemu oraz bezpieczeństwu na obszarach miejskich. Środki finansowe w tych działaniach będą przeznaczone na realizację kluczowych przedsięwzięć wynikających ze strategii ZIT oraz strategii IIT. Będą to przedsięwzięcia istotne z punktu widzenia rozwoju miast, gmin, powiatów oraz ich obszarów funkcjonalnych. Dofinansowanie uzyskają inwestycje, które będą miały na celu poprawę jakości i bezpieczeństwa życia mieszkańców, promowanie i ochronę dziedzictwa kulturowego, walorów turystycznych i rozwój instytucji kultury.

Możliwe inwestycje to m.in.:

- zagospodarowanie przestrzeni międzyblokowych, deptaków, parków, rynków, skwerów,
- działania prowadzące do zachowania i rozwoju zielonej i niebieskiej infrastruktury, służące ekologii a także działania na rzecz zwiększania powierzchni czynnych biologicznie – w tym zielone dachy, przystanki, ściany i fasady, ogólnodostępne tereny zielone,
- rozwój infrastruktury (w tym obiektów) aktywizacji i integracji społecznej, np. tworzenie przestrzeni dla aktywności fizycznej oraz do organizacji m.in. spotkań, warsztatów,
- zachowanie, zabezpieczenie a także adaptacja na cele kulturalne obiektów dziedzictwa kulturowego oraz obszarów i obiektów zabytkowych,
- przebudowę, modernizację i adaptację na cele kulturalne obiektów użyteczności publicznej m.in. wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków,
- ochronę i rozwój infrastruktury zabytkowej,
- w obiekty/miejsca tworzące turystyczne szlaki tematyczne (odwołujące się do walorów historycznych, kulturowych, przyrodniczych) lub turystyczne szlaki rodzajowe (np. kajakowe, rowerowe),
- rozwój i promowanie publicznych walorów turystycznych i usług turystycznych,
- wsparcie dla instrumentów terytorialnych przygotowanie i monitorowanie strategii/planów działań ZIT oraz IIT.

• Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (inaczej FEnIKS) na lata 2021-2027 to następca Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (PO IiŚ). Budżet wynosi ponad 25 miliardów euro (w formie dotacji, instrumentów finansowych i instrumentów łączących finansowanie zwrotne oraz dotacyjne) i będzie przeznaczony na kluczowe projekty środowiskowe, energetyczne oraz transportowe, a także na wsparcie w obszarze kultury i ochrony zdrowia.

Głównym celem Programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym. Program ma przyczynić się m.in. do wzmocnienia ochrony zabytków o krajowym i światowym znaczeniu, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych. Wsparcie ukierunkowane zostanie na tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych stymulujących do aktywnego uczestnictwa w kulturze i w życiu społecznym, w tym eliminację barier w dostępie do kultury dla grup z różnych przyczyn wykluczonych. Zastosowane rozwiązania infrastrukturalne, w tym nowoczesne technologie, umożliwią tworzenie innowacyjnej oferty kulturalnej, rozszerzanie jej o nowe formy działalności i cele lub będą przyczyniać się do zwiększenia atrakcyjności świadczonej oferty, w celu budowania przewag konkurencyjnych w aspekcie zarówno gospodarczym jak i społecznym.

Inwestycje będą wspierały procesy transformacji cyfrowej poprzez rozwój infrastruktury, zakup wyposażenia i technologii umożliwiających rozszerzenie grup odbiorców realizowanej oferty (zwiększenie

dostępności kultury poprzez umożliwienie korzystania z niej grupom dotychczas wykluczonym np. niepełnosprawni; zwiększenie zasięgu oferty – upowszechnianie oferty on-line) oraz zapewnienie bezpieczeństwa funkcjonowania w warunkach różnego rodzaju kryzysów (na podstawie doświadczeń związanych z wystąpieniem pandemii Covid-19).

Wsparciem zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zespół Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie mogą ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego, NGO oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

Zakres wsparcia w ramach celu szczegółowego obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów. Niejednokrotnie inwestycje będą realizowane w bliskim sąsiedztwie lub na terenie objętym planem rewitalizacji, co wpłynie korzystnie na ogólny rozwój większych obszarów.

Wszystkie ww. typy działań będą mogły być realizowane w formule projektów partnerskich, które przyczynią się do lepszego zarządzania dziedzictwem kulturowym i promowania dziedzictwa kulturowego, co w konsekwencji wpłynie na większą identyfikację społeczeństwa z danym miejscem.

Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury – 700 000 000 euro.

• Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027

Priorytet II: Zaawansowane usługi cyfrowe – jednym z celów programu jest stymulowanie rynku ponownego wykorzystywania zasobów kultury i danych naukowych. Powstałe e-usługi powinny zapewnić zdalny dostęp do unikalnych narzędzi oraz umożliwić przetwarzanie, analizę, bezpieczne gromadzenie i archiwizację dużych zbiorów danych, co będzie skutkowało przyspieszeniem rozwoju takich obszarów jak np.: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka, technologie finansowe czy rolnictwo.

2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – np. tworzenie, rozwój, integracja e-usług publicznych, wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) i technologii w administracji z zastosowaniem np. analiz wielkich zbiorów danych oraz metod sztucznej inteligencji.

2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – np. digitalizacja zasobów kultury, administracji i nauki (m.in. dane z badań naukowych oraz zasobów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program zakłada podejmowanie działań zwiększających otwartość oraz poziom ponownego wykorzystania danych z zasobów kultury (w tym niebędących ISP), nauki i administracji. Wsparcie będzie udzielane również na budowę lub modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych do prowadzenia zaawansowanej analityki danych z wykorzystaniem nowych technologii.

Beneficjentami Programu mogą być m.in.: instytucje kultury, przedsiębiorcy, obywatele, NGO.

• Kreatywna Europa 2021-2027

Kreatywna Europa (Creative Europe) to program Komisji Europejskiej, którego celem jest wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, wpływ na zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwój współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie technologii i wdrażanie innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej.

W ramach nowej edycji Programu istotne jest także wsparcie sektorów w odbudowie po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19, zrównoważony rozwój i zielona transformacja sektorów, równość i równouprawnienie oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę.

Program będzie wdrażany poprzez komponenty:

- komponent Media – wspierający działania sektora audiowizualnego,
- komponent Kultura – wspierający działania sektorów kultury i kreatywnego,
- komponent międzysektorowy – wspierający rozwój innowacji w projektach łączących sektory kultury, kreatywny i audiowizualny, a także sektor wysokiej jakości mediów informacyjnych i rozwój umiejętności krytycznego korzystania z mediów.

10. Podsumowanie

Powiatowy Program Opieki nad zabytkami Powiatu Średzkiego na lata 2026-2029 wytycza kierunki polityki władz samorządowych w tak ważnych kwestiach jak ochrona i promocja lokalnych cech kulturowych. Ważnym elementem PPOnZ jest rozwój i promocja walorów turystycznych powiatu, z wykorzystaniem w tym celu obiektów zabytkowych, bogactwa przyrody oraz regionalnej tradycji.

PPOnZ akcentuje rolę powiatu w zachowaniu unikatowych cech obiektów zabytkowych oraz lokalnej specyfiki budowlanej poprzez uwzględnianie w planach zagospodarowania przestrzennego zagadnień związanych z ochroną zabytków.

PPOnZ podkreśla rolę całej społeczności lokalnej – właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, organizacji pozarządowych, jednostek organizacyjnych powiatu, władz samorządowych oraz wszystkich mieszkańców w zachowaniu miejscowego dziedzictwa kulturowego.

11. Bibliografia

1. Konstytucja RP (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej) z dnia 2 kwietnia 1997 r.
2. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym
3. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
4. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane
5. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska
6. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody
7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami
8. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej
9. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie
10. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków
11. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenie rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem
12. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków
13. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”
14. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych
15. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków
16. Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę
17. Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych
18. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach
19. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach
20. Materiały udostępnione przez Starostwo Powiatowe Powiatu Średzkiego
21. Materiały udostępnione przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu
22. Archeologia Ziemi Średzkiej. Katalog Wystwy, Muzeum Regionalne w Środzie Śląskiej, Środa Śląska 2024
23. J. Nowosielska-Sobel, J. Tyszkiewicz, P. Wiszewski, Między panem, opatem i... autostradą. Dzieje gminy Kostomłoty, Historia obok. Studia z dziejów lokalnych, t. 12, red. P. Wiszewski, https://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/104853/PDF/Miedzy_panem_opatem_i_autostrada_Dzieje_gminy_Kostomloty.pdf (data dostępu: 07.05.2025 r.)
24. R. Żerelik, Szczepanów. Wielkie dzieje dolnośląskiej wsi, Historia obok, Studia z dziejów lokalnych, t. 15, red. P. Wiszewski, https://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/104930/PDF/Szczepanow_Wielkie_dzieje_dolnoslaskiej_wsi.pdf (data dostępu: 01.05.2025 r.)
25. Katalog Zamków i Dworów Obronnych Śląska, oprac. M. Legut-Pintal, P. Rajski, <https://zamki.pwr.edu.pl/katalog/> (data dostępu: 01.05.2025 r.)
26. Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kostomłoty na lata 2022-2025, Kostomłoty 2022; https://edzienniki.duw.pl/WDU_D/2022/1060/akt.pdf (data dostępu: 17.04.2025 r.)

27. Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Środa Śląska na lata 2017-2020, Środa Śląska 2017, <https://srodaslaska.pl/wp-content/uploads/2020/06/Gminny-Program-Opieki-Nad-Zabytkami.pdf> (data dostępu: 17.04.2025 r.)
28. Studium wartości kulturowych gminy Kostomłoty, <http://www.kostomloty.pl/studium-wartosci-kulturowych-gminy-kostomloty.html> (data dostępu: 21.04.2025 r.)
29. Studium wartości kulturowych gminy Udanin, [file:///C:/Users/Bozka/Documents/%C5%9Broda%20%C5%9B%C4%85ska/Nowy%20folder%20\(2\)/studium_wart.%20kult.%20udanin.pdf](file:///C:/Users/Bozka/Documents/%C5%9Broda%20%C5%9B%C4%85ska/Nowy%20folder%20(2)/studium_wart.%20kult.%20udanin.pdf) (data dostępu: 21.04.2025 r.)
30. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kostomłoty, 2016, <https://mpzp.igeomap.pl/doc/srodaslaska/kostomloty/000.pdf> (data dostępu: 20.04.2025 r.)
31. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Malczyce, 2015
32. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Miękinia 2024, https://www.miekinia.pl/files/docs/lwfuxiau_tekst.pdf (data dostępu: 20.04.2025 r.)
33. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Środa Śląska, Środa Śląska 2024
34. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Udanin, Udanin 2021, <https://mpzp.igeomap.pl/doc/srodaslaska/udanin/000.pdf> (data dostępu: 20.04.2025 r.)
35. www.gov.pl
36. www.stat.gov.pl/gus
37. www.isap.sejm.gov.pl

12. Spis tabel i rysunków

1. Tabela nr 1. Wykaz obiektów zabytkowych stanowiących własność Powiatu Średzkiego
2. Tabela nr 2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Kostomłoty
3. Tabela nr 3. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Miękinia
4. Tabela nr 4. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Malczyce
5. Tabela nr 5. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Środa Śląska
6. Tabela nr 6. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków Gminy Udanin
7. Tabela nr 7. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Kostomłoty
8. Tabela nr 8. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Malczyce
9. Tabela nr 9. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Miękinia
10. Tabela nr 10. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Środa Śląska
11. Tabela nr 11. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Udanin
12. Tabela nr 12. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Kostomłoty
13. Tabela nr 13. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Malczyce
14. Tabela nr 14. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Miękinia
15. Tabela nr 15. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Środa Śląska
16. Tabela nr 16. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie Gminy Udanin
17. Tabela nr 17. Stan opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami na terenie Powiatu Średzkiego
18. Tabela nr 18. Analiza SWOT
19. Tabela nr 19. Kierunki i zadania w ramach wyznaczonych priorytetów
20. Rys. nr 1. Mapa Powiatu Średzkiego